

J A Z Y K O V Ě D N Ě

A K T U A L I T Y

Časopis
Jazykovědného sdružení České republiky

roč. LII – 2015
č. 3 a 4

http://jazykovednesdruzeni.cz/jaz_akt.htm

ISSN 1212-5326

JAZYKOVĚDNÉ AKTUALITY

ročník LII (2015), číslo 3 a 4

Vydává Jazykovědné sdružení České republiky
s finanční podporou Akademie věd ČR.

<http://www.jazykovednesdruzeni.cz>

Redakční rada: Tomáš Duběda (hlavní redaktor)
Martin Šemelík (výkonný redaktor)
Jana Hoffmannová, Pavla Chejnová, Jan Kořenský,
Michaela Lišková, Diana Svobodová, Silvie Válková

Příspěvky laskavě zasílejte v elektronické verzi, ve formátu textového editoru MS Word, na e-mailovou adresu martin.semelik@gmail.com.

Podávání novinových zásilek povoleno Ředitelstvím pošt Praha,
č. j. NP 583/1993 ze dne 13. 4. 1993.

Časopis je zapsán v evidenci periodického tisku pod číslem MK ČR E 21347.

OBSAH

Odborné články

Barbora Holubová: *Valence francouzských adverbii (ne)objevená* 86

Michaela Lišková: *Problematika vymezení pojmů archaismus a historismus* 102

Lexikologicko-lexikografické odpoledne na počest 100. výročí narození Josefa Filipce

Pavla Kochová: *Úvod k bloku příspěvků* 117

Olga Martincová: *K pojetí variantnosti u Josefa Filipce* 118

Marie Vachková: *Dílo Josefa Filipce (1915–2001) jako inspirace v éře korpusové lingvistiky. Několik poznámek* 124

Pavla Kochová – Zdeňka Opavská – Vít Michalec: *Na cestě k jednojazyčnému výkladovému slovníku v době počítačové* 132

Vzpomínky na Josefa Filipce (František Čermák, Zuzana Děngeová, Klára Buzássyová, František Daneš, Lubomír Doležel, Petr Holman, Rostislav Kocourek, Jan Králík, Tomáš Filipec) 142

Vybrané texty Josefa Filipce 158

Nové publikace

Lucie Machálková: *Proměna jazyka a jeho výzkumu v době nových médií a technologií. Sborník z konference studentů českého jazyka 2013* 161

Kronika

Lucie Jílková: *Nadě Svozilové k narozeninám* 165

Valence francouzských adverbíí (ne)objevená

Barbora Holubová

Ústav románských studií

Filozofická fakulta, Univerzita Karlova v Praze

barbora1.holubova@vscht.cz

Abstract: The Valency of French Adverbs (Un)discovered. French grammars define the class of adverbs as a very heterogeneous set distinguished particularly by their invariability and intransitivity. The aim of this article is to study the valency structure of certain French adverbs forming a subset which, to a certain extent, denies the aforesaid definition. Therefore, a definition of adverbial valency and the characteristics of valency “inheritance” and “fading” after a transformation from verbs and adjectives will be given. The outcomes of the theoretical part will then be verified by analysing data from the electronic dictionary *le Petit Robert*, as well as from two French written corpora: *Frantext* and *L'Est Républicain*.

Key words: valency, adverbs, French, corpus linguistics.

1. Úvod

V pojetí francouzské gramatické tradice je kategorie adverbia popisována jako jakási bezedná jáma, do níž spadají všechna slova, se kterými si gramatici nevědí rady (Pottier, 1962, s. 53). Tuto definici si propůjčují i současní francouzští autoři gramatik (Riegel, Pellat, Rioul, 2011; Grevisse, 2008; Wilmet, 2007; Molinier, Levrier 2000; Weinrich, 1989) a shodují se také na tom, že ústředním rysem tohoto slovního druhu je jeho neohebnost, neměnnost. Tento rys spočívá ve stálosti formy francouzského adverbia, které se mění jen ve výjimečných případech: vázání, elize, shoda adverbia v rodě a čísle (adverbium *tout*)¹, synteticky stupňovaná adverbia² (*bien – mieux* „dobře – lépe“) (Riegel, Pellat, Rioul, 2011, s. 646, 655). Někteří autoři dokonce zacházejí dále a hovoří o intranzitivitě adverbia, tedy o jeho neschopnosti stát se řídícím členem ve valenčním smyslu (Maingueneau, 1994, s. 55).

Cílem tohoto článku bude studium francouzských valenčních adverbíí s předložkovou vazbou, která by měla tvořit právě takový soubor, jež se do určité míry vymyká výše zavedenému gramatickému vymezení. Za tímto účelem bude nejdříve v teoretické části podána definice adverbíální valence spolu s popisem problematiky jejího „dědění“ a „vyhasínání“ po transformaci ze slovního druhu sloves a adjektiv. V experimentální části pak bude daná problematika studována

¹ Adverbium *tout* (všechen, celý) je jediné francouzské adverbium, které se mění (čistě konvenčně) v rodě (Riegel, Pellat, Rioul, 2011, s. 655).

² Ve většině případů se francouzská adverbia stupňují analyticky (*lentement – plus lentement – le plus lentement* „pomalu – pomaleji – nejpomaleji“).

za pomoci korpusů francouzského jazyka *Frantext* a *L'Est Républicain*, které doplní soubor dat získaných předběžnou analýzou elektronické verze slovníku *le Petit Robert*. Tato studie se tak bude zakládat nejenom na teorii obecné jazykovědy a gramatiky, ale také bude vycházet z poznatků korpusové lingvistiky.

V souvislosti s možnostmi vyhledávání a vyhodnocování výsledků ve zvolených korpusových manažerech bylo v experimentální části třeba danou problematiku omezit na kategorii adverbii zakončených sufixem *-ment*³. Tím byl získán formálně homogenní soubor slov, který je v tomto textu dále kategorizován a popsán. Tato studie ovšem předpokládá, že valence není výhradní záležitostí adverbii zakončených sufixem *-ment*, ale lze ji nalézt i u adverbii, která se v tomto morfologicky úzce vymezeném souboru nenalézají (Holubová, 2015).

2. Valence ve francouzském pojetí

2.1 Valence a její „dědění“ a „vyhasínání“

Pojem valence je ve francouzském pojetí tradičně spojován s Lucienem Tesnièreem a jeho knihou *Éléments de syntaxe structurale* (1988; 1. vyd. 1959). Je nutné si povšimnout, že Tesnière explicitně vyjímá pojem valence z množiny *connexions* (syntaktických vazeb) a dává jí speciální význam. Valence je zde výlučně spojena s kategorií sloves (kde popisuje schopnost slovesa vázat na sebe jistý počet aktantů), zatímco v obecnějším plánu pak pracuje s pojmem *connexion* ve významu syntaktického vztahu mezi členem řídícím a závislým (Tesnière, 1988, s. 13 a 238). Člen řídící a člen závislý mohou podle Tesnière (tamtéž, s. 53) tvořit jen slova „plná“ (*mots pleins*; autosémantika): slovesa, adjektiva, adverbia, substantiva. V opozici k této kategorii slov dále rozlišujeme slova „prázdná“ (*mots vides*; synsémantika), která daný vztah dotváří: determinanty, zájmena, předložky, spojky.

Pakliže Tesnière (nebo třeba později také Martinet) spojuje valenci se slovním druhem sloves, v průběhu let se pojem valence rozšířil i na ostatní slovní druhy řídících členů, tj. na substantiva, adjektiva a adverbia, jak ilustruje mimo jiné např. definice valence podaná autory Riegel, Pellat, Rioul (2011, s. 234). Touto úvahou bychom chtěli zdůraznit, že valence slovesa je tak v jistém smyslu nadřazena ostatním zmíněným slovním druhům. Dle Tesnière je důvodem této výjimečnosti sloves fakt, že se vyznačují schopností vázat všechny ostatní slovní druhy řídících členů: substantiva (ke slovesu v pozici aktantu), adverbia (příslovecné určení) a popř. i adjektiva (v rámci přísudku jmenného se sponou). Oproti slovesu je adjektivum v hierarchii autosémantik níže a jako řídící člen je vazbou omezeno jen na slovní druh adverbii a popř. jiných adjektiv. Adverbium, které je

³ Tato adverbia jsou odvozena nejčastěji od ženského rodu adjektiv, ke kterému je připojena přípona *-ment*. Tato přípona pochází z latinského ablativu *mente* slova *mens*, které značí *mysl, úmysl, myšlení, duch* (Riegel, Pellat, Rioul, 2011, s. 656). Např. *adverbial* (adj., muž. rod) – *adverbiale* (adj., žen. rod) – *adverbialement* (adv.).

v hierarchii postaveno nejnižší, pak nemá jinou možnost než v řídicí pozici „použít“ jako závislý člen další adverbium (Tesnière, 1988, s. 181). Nejenže substantiva, adjektiva a adverbia mají tedy valenci sekundárně, ale nabývají ji díky transformacím vycházejících v hierarchii z předcházejícího slovního druhu řídicích členů vedoucímu až ke slovesu, tedy: SUBSTANTIVUM ← SLOVESO → ADJEKTIVUM → ADVERBIUM.

Například ve francouzštině lze předpokládat existenci celkem početného souboru sloves pojících se s nepřímým předmětem, a to za užití různých předložkových vazeb. Transformací těchto sloves v adjektiva dojdeme však již k menšímu souboru adjektiv s předložkovou vazbou (1a). Další transformací těchto adjektiv o stupeň dále na adverbium s předložkovou vazbou za pomoci sufixu *-ment* se dostaneme už k výrazně zmenšené množině slov (1b). Podobně jako adverbium „zdědilo“ schopnost přijímat předložkové syntagma po transformaci z adjektiva, adjektivum „zdědilo“ tento rys po transformaci ze slovesa s nepřímým předmětem (předložkovým syntagmatem).⁴ Možnost „dědit“ valenci ovšem není univerzální, čímž se dostáváme k pojmu „vyhasínání“ valence. Dochází tedy k postupnému „vyhasínání“ valenčního potenciálu slovesa. V mnohých případech nejenže nelze vytvořit adverbium s předložkovou vazbou, ale ani adverbium bez předložkové vazby (1c).

- (1a) *essayer de* „zkusit co“ → **essayant de dépendre de* „záviset na“ → *dépendant de* „závislý na“
- (1b) *dépendre de* → *indépendant de* „nezávislý na“
→ *indépendamment de* „nezávisle na“ / *indépendamment* „nezávisle“
- (1c) *associer à* „přidružit k“ → *associable à* „náležející k“
→ **associablement à* / **associablement*

Studiem „vyhasínání“ valence se na příkladu francouzských adverbii končících na *-ment* s předložkovou vazbou *à* zabývala disertační práce Annemette Skot-Hansen (2009). V jedné z částí této studie se autorka věnuje charakterizaci povahy adjektiv, po kterých adverbia derivovaná za pomoci sufixu *-ment* dědí dané předložkové syntagma. Skot-Hansen nejdříve vyděluje tři skupiny valenčních adjektiv s předložkovými syntagmaty, a to na základě obecné sémantiky vztahu, který závislý člen adjektiva po předložce zaujímá vůči řídicímu členu onoho adjektiva:

1) Geometrický vztah: např. adjektiva *antérieur à* „předcházející čemu“, *perpendiculaire à* „kolmý k“, *voisin à* „sousedící s“. Tímto je myšleno, že vztah mezi řídicím členem adjektiva (podstatné jméno ve funkci podmětu nebo předmětu) a závislým členem adjektiva (předložkové syntagma) je možné spočítat, přesně určit, přesvědčit se o něm zrakem nebo ho vyjádřit matematickým vzta-

⁴ Tato studie předpokládá, že adjektiva jako např. *antérieur à*, kterému nepředchází transformační sloveso, mají svoji dynamickou slovesnou podobu v přísudku jmenném se sponou: *Ce contrat est antérieur à l'autre* „Tato smlouva předchází jiné“.

hem (platí především pro sémantickou kategorii důsledku – *conséquent à, consécutif à* atd); je zde možné hovořit také o myšlenkové extenzi geometrických vztahů). Skoro všechna z těchto adjektiv je možné převést pomocí sufixu *-ment* na adverbium zachovávající valenční potenciál adjektiva (2).

- (2) *Il y avait aussi un autre divan, perpendiculaire au premier. →
Un autre divan était placé perpendiculairement au premier.*
„Další gauč byl umístěn kolmo k prvnímu.“

2) Geometricko-psychologický vztah: např. adjektiva *commun à* „společný komu“, *comparable à* „srovnatelný s“, *égal à* „rovný čemu“. V případě těchto adjektiv a vztahů, které uvozují mezi danými elementy věty, se jedná o metaforickou extenzi geometrického vztahu skupiny 1 (3a). Jedná se zejména o extenzi kategorie místa v kategorii času (např. *inférieur à* „nižší než“, *ultérieur à* „pozdější než“) a tzv. kategorie shody⁵. Z většiny těchto adjektiv je možné derivovat adverbia na *-ment*, z nichž menší počet dále zachovává valenci daného adjektiva.

3) Psychologický vztah: např. adjektivum *agréable à* „příjemný komu“, *fatal à* „smrtelný pro koho“, *intolérable à* „nesnesitelný pro koho“. V tomto případě je vztah mezi řídícím členem adjektiva a jeho závislým členem čistě abstraktní, zachycující pocit nebo vlastnost, vztah nezměřitelný ani okem pozorovatelný (3b). O málo více než polovina těchto adjektiv může být transformována za pomoci sufixu *-ment* na slovní druh adverbia. Žádné z těchto adverbíí ale nezachovává valenci výchozího adjektiva.

Důvodem tak diametrálního rozdílu mezi skupinou 1 a 3 je nejenom sémantické, ale i syntaktické hledisko. Zatímco adjektiva 1. skupiny, tedy adjektiva uvozující geometrický vztah ke svému závislému členu, fungují ve vazbě prakticky vždy s neživotnými objekty, u 3. skupiny (uvozující vztah psychologický) jsou to životné entity – osoba, skupina osob. Jak již bylo zmíněno výše, geometrický vztah 1. skupiny je definován jako vztah měřitelný, počítatelný či vyjádřitelný matematicky. Oproti tomu vztah psychologický skupiny 3 je čistě abstraktní záležitostí. V neposlední řadě si povšimněme důležitého rozdílu: zatímco adjektiva 1. skupiny mají obvykle valenční doplnění povinné, u 3. skupiny adjektiv bývá valenční doplnění spíše nevyjádřené (Skot-Hansen, 2009, s. 53). V neposlední řadě je možné také říci, že valenční doplnění 1. skupiny má spíše význam lokativu a valenční doplnění adjektiv 3. skupiny význam dativu.

Všechny výše zmíněné vlastnosti jsou ilustrovány příklady (3a, 3b).

- (3a) *Son placenta est antérieur / antérieur à l'utérus.*
„Placenta je umístěna vpředu / před dělohou.“
(3b) *Comme c'est aimable / aimable à nous tous!*
„Jak je to příjemné / nám to všem příjemné.“

⁵ Je definována v experimentální části tohoto článku jako kategorie adverbia *égaliseurs, transitionnels* nebo *adversatifs*.

Důvod, proč adverbia skupiny 1 dědí valenci adjektiva, zatímco adverbia skupiny 3 ne, tkví dle Skot-Hansen právě ve faktu, že vztah mezi řídicím a závislým členem adjektiva 3. skupiny dosahuje tak velké míry abstrakce. Derivované adverbium pak „nemá sílu“ myšlenkově pojit predikát (svůj řídicí člen) se svým potenciálním valenčním doplněním (4). Daný slovesný děj může být maximálně popsán transformovaným adverbium na *-ment* (*chanter agréablement*; zpívat příjemně) (4).

- (4) *Son chant est agréable à sa femme.* „Jeho zpěv je jeho ženě příjemný.“
 → **Il chante agréablement à sa femme.* *, „Zpívá příjemně své ženě.“ /
Il chante agréablement. „Zpívá příjemně.“

Spojení, které mezi svým řídicím a závislým členem ustavuje adjektivum 1. skupiny, je oproti předchozím příkladům velmi silné. Tento vztah je silně svázán se samotným slovesným dějem. Toto přebírá i derivované adverbium, čímž získává možnost rozvíjet svůj valenční potenciál (5).

- (5) *La rue est parallèle à la Seine.*
 → *La rue court parallèlement à la Seine.*
 Ulice je situována rovnoběžně k Seině.

Výše podané vysvětlení A. Skot-Hansen (2009) je třeba doplnit o jeden důležitý, zatím nezmíněný rys souboru valenčních adjektiv, která svůj valenční potenciál zachovávají i po transformaci do adverbia s příponou *-ment*. Jedná se o adjektiva relačního charakteru (vztahová) na rozdíl od souboru adjektiv skupiny 3, která jsou klasifikována jako adjektiva kvalitativní (jakostní).

2.2 Valence francouzských adverbii

Jak již bylo řečeno výše, slovní druh adverbii je podle Tesnière schopen působit jako řídicí člen, a tím k sobě vázat jistý počet syntaktických pozic. Tesnière (1988, s. 186–187) vymezuje tzv. *nœud adverbial* (adverbiální „uzel“/syntagma), které sestává právě z adverbia v roli řídicího členu a příslušného členu závislého (*complément d’adverbe* – adverbiální doplnění). Protože *nœud adverbial* se ve valenční hierarchii nalézá nejnižší (až po slovese a přídavném jménu), nemá jinou možnost než se spojovat s dalším adverbium (dokonce i vícero adverbii za sebou, viz př. 6a). Nejen Tesnière (Riegel, Pellat, Rioul, 2011, s. 659; Molinier, Levrier, 2000, s. 23) uvádí případy, kdy se adverbium jako řídicí člen pojí s předložkovými syntagmaty ve větné i nevětné podobě (6b, 6c).

- (6a) *très bien* „velmi dobře“; *fort aimablement* „velmi mile“;
relativement très facilement „relativně velmi snadno“ apod.

- (6b) *Vous serez rémunéré proportionnellement à votre travail.*
 „Budete odměněni úměrně své práci.“
- (6c) *Contrairement à ce qu'on a dit, il ne m'a pas fait de révélations.*
 „Oproti tomu, co se říkalo, mi nic neprozradil.“

Takovýto soubor adverbíí je ústředním tématem tohoto textu – jedná se o valenční adverbia, která disponují jistým valenčním potenciálem, tj. vystupují jako řídicí člen ve vazbě s předložkovým syntagmatem (adverbium + předložka), přičemž u řady výrazů je vyjádření těchto participantů ve valenční pozici nutné (nicméně daný participant může být často i nevyjádřen). Předložky v tomto případě zastávají gramatickou rekční funkci, která uvozuje vazbu k řídicímu členu. Jen samotná schopnost vázat na sebe další adverbia tedy nestačí (6a), aby adverbium mohlo být považováno za valenční.

Co se týče syntaktické a sémantické realizace valenčního adverbia s předložkovou vazbou, můžeme vydělit tři druhy adverbia pojícího se s předložkovým syntagmatem (Skot-Hansen, 2009):

1) Modifikátor slovesného děje, kdy adverbialní syntagma je součástí přísudkové valence:

- (7) *La rue court parallèlement à la Seine.* → **La rue court.*

Adverbialní syntagma *parallèlement à la Seine* představuje v tomto případě povinné valenční doplnění predikátu (dle Tesnière *actant*; předmět) a je tak přímo integrováno do věty a je součástí referenčního smyslu výpovědi.

2) Adverbialní syntagma jako součást referenčního smyslu výpovědi:

- (8a) *Il a présenté des symptômes antérieurement à l'absorption du gaz.*
 „Vyzkoval příznaky již před vdechnutím plynu.“
- (8b) *Parallèlement à ses activités de concertiste, TM enseigne le clavecin.*
 „Souběžně s povoláním koncertního umělce TM vyučuje hru na cembalo.“

V tomto případě je adverbialní syntagma součástí referenčního smyslu výpovědi, tj. podílí se na realizaci slovesného děje (modifikátor slovesného děje jako v předchozím případě), ale není obligatorním valenčním doplněním slovesa. Takové adverbialní syntagma může být, jak uvedeno v příkladech výše, syntakticky integrováno do věty nebo být vytčeno mimo ni. Poměrně volná pozice vůči predikátu/větě staví tato valenční adverbia dle Tesnière blíže k pozici příslovečného určení. Ve výše zmíněných případech však cítíme, že se jedná o kontextově motivované doplnění této valenční pozice a výpověď by bez této informace nesplnila požadovaný účel (jak je výše zmíněno, adverbium je součástí

referenčního smyslu výpovědi). Jedná se tak o valenci potenciální, kdy případným vynecháním/doplněním adverbialního syntagmatu ve valenční pozici modifikujeme danou výpověď.

3) Adverbialní syntagma není součástí referenčního smyslu výpovědi:

- (9) *Contrairement à mes prévisions, Anne ne s'opposa pas à ces mondanités.*
„Oproti mým očekáváním se Anna nestavěla proti těmto okázalostem.“

Zde je valenční adverbium užitě jako určitý komentář výpovědi, lze v něm nalézt jisté stopy působení mluvčího a není součástí referenčního smyslu věty. Toto adverbialní syntagma může být klasifikováno jako větné příslovce (Riegel, Pellat, Rioul, 2011, s. 655). Jedná se tedy o členy nekonstitutivní (fakultativní doplnění), což ovšem neznamena, že by v komunikaci nemohly nabýt povahy sdělně nejzávažnějšího elementu, tj. vlastního jádra výpovědi.

Opozice obligatornosti a fakultativnosti adverbia, jak je vidět na příkladech výše, není záležitostí jednotlivých typů doplnění (jedno určité adverbium), ale jejich vztahu ke konkrétním řídícím členům. Není tedy možné třídit závislostní relace jako takové na valenční a nevalenční; např. doplnění směru *kam* jistě můžeme považovat za valenční u slovesa *courir* v příkladu (7), u kterého je obligatorní, ale jistě ne u slovesa *placer* (*Vous pouvez placer, perpendiculairement à la première couche, une seconde couche d'isolant.* „Můžete umístit kolmo na první vrstvu i druhou vrstvu izolace.“). Adjektivum *valenční* je tak v tomto textu užito v obecnějším smyslu slova, tedy pro všechna doplnění, jejichž závislost na daném řídícím slovu je umožněna jeho „valencí“ v širším významu, ve kterém je valence definována jako soubor všech obligatorních a fakultativních, popř. potenciálních doplnění daného slova (Sgall, 2011, s. 43).

Adjektivum *valenční* je také do značné míry dvojsmyslné, protože může značit jak možnost valenčního doplnění celého adverbialního syntagmatu do výpovědi (řízeného slovesem nebo větou samotnou), tak schopnost samotného adverbia být doplněno předložkovým syntagmatem. Valenční doplnění adverbia v podobě předložkového syntagmatu pak může být také vyjádřené obligatorně (10a) nebo nevyjádřené (10b). Zvláštním případem je (10c), kde dvě valenční adverbia sdílí společně jedno valenční doplnění.

- (10a) *Pierre agit conformément à la loi.* „Petr jedná v souladu se zákonem.“
→ **Pierre agit conformément.*
- (10b) *Même si le paiement est ultérieur / ultérieur à la livraison...*
„I když platba následuje po doručení / doručení zásilky...“
- (10c) *Parallèlement et même antérieurement à elle, s'est développée une autre forme de l'expérience scientifique.*
„Souběžně a dokonce předtím byl vyvinut jiný způsob vědeckého zkoumání.“

3. Postup práce a materiál

Cílem experimentální části této studie je vyhledání a popis souboru valenčních adverbii za pomoci metod korpusové lingvistiky. Jak již bylo zmíněno výše, z důvodu jistých omezení při práci s vybranými korpusy byl tento soubor valenčních adverbii limitován na valenční adverbia zakončená sufixem *-ment*. Při předběžné analýze daného jevu bylo využito elektronické verze slovníku *le Petit Robert* (1996–1997). Excerptce byla provedena vyhledáním všech slov zakončených na *-ment* v gramatické kategorii adverbii. Dále bylo nutné vizuální inspekci daná adverbia projít a vybrat ta, u kterých slovník eviduje spojitelnost s předložkovou vazbou, a tedy možnou valenci.

Statistické údaje jsou výsledkem rešerše ve třech subkorpusech francouzského psaného jazyka. V první řadě jsou to dva subkorpusy francouzského korpusu *Frantext*: 1) subkorpus románových textů (publikováno po r. 1950, 197 textů, cca 16,5 milionů slov), 2) odborné texty (taktéž po roce 1950, 200 textů, cca 11,5 milionů slov). Zadáním regulárního výrazu odpovídajícího tvaru byla vyhledána všechna adverbia na *-ment* s předložkou. Tyto nalezené výsledky (všechna adverbia na *-ment*, po nichž následuje předložka) byly nejdříve převedeny do programu Excel⁶ za pomoci speciálního konverzního programu a tam promíchány, což je možnost, které webové rozhraní samotného korpusu *Frantext* nenabízí. Následně byly vizuální inspekci (metoda náhodného vzorku) vyhodnoceny tři sady po 300 slovech. Všechny výsledky byly dále seřazeny dle KWIC a manuálně vyhodnoceny v celém rozsahu (analýza všech výsledků). Obě metody měly za cíl kvantifikovat adverbia na *-ment* s valenčním doplněním v daném subkorpusu.

Jelikož korpus *Frantext* neobsahuje publicistické texty, byly údaje k tomuto žánru doplněny korpusem *L'Est Républicain*, který figuruje i v nabídce Českého národního korpusu a nabízí všechny výhody korpusového manažeru KonText (lepší možnosti vyhledávání, širší výběr nástrojů zpracování a statistického vyhodnocení atd.). Korpus je složený ze tří ročníků (1999, 2002 a 2003; ne všechny jsou kompletní; 146 milionů slov) francouzského regionálního deníku *L'Est Républicain*. Nalezené výsledky (opět všechna adverbia na *-ment* s předložkou) jsou již promíchány. I zde byly nejdříve analyzovány pomocí vizuální inspekce (metoda náhodného vzorku), a to tři sady po 300 slovech. Následně byly manuálně analyzovány všechny výsledky v celém rozsahu za pomoci statistických nástrojů webového rozhraní KonText (seřazeny dle KWIC).

⁶ Autorem konverzního programu je Vojtěch Nádvorník, kterému tímto děkuji, a děkuji i PhDr. Olze Nádvorníkové, Ph.D., za poskytnutí tohoto programu. FRANTEXT umožňuje při exportu do Excelu vyčlenění údajů o autorovi, názvu díla a roku vydání; výskyt hledaného slova s kontextem však zůstává nečleněný. Konverzní program umožnil vyčlenit do samostatných sloupců deset kontextových pozic vlevo a vpravo od KWIC, a především KWIC sám (Nádvorníková, 2013, s. 156).

4. Výsledky a diskuze

4.1 Kvantitativní analýza

Na základě předběžné analýzy elektronické verze slovníku *Le Petit Robert* byl vymezen soubor valenčních adverbii zakončených na *-ment* s předložkovou vazbou (viz Tab. 1). Bylo nalezeno celkem 44 takovýchto adverbii (přičemž dvě budou dále v kvalitativní analýze vyloučena jako nevalenční: *tellement de* a *suffisamment de*). Všechna adverbia jsou odvozena z adjektiv. Z tabulky je patrné, že nejčastěji se valenční adverbium pojí s předložkami *à* a *de*, ve dvou případech i s *avec*. Tento seznam byl doplněn při práci s korpusy *Frantext* a *L'Est Républicain* (definovány tři subkorpusey: subkorpus beletristického, odborného a publicistického žánru – Holubová, 2015).

Pro metodu náhodného vzorku (MNV) bylo vybráno 3 x 300 náhodných výskytů a bylo zjištěno, že se v subkorpusech nalézají:

1) Pro žánr beletristický: Odhadovaný počet výskytů hledaného jevu ve zkoumaném souboru (populaci) při 5% pravděpodobnosti omylu je 383,029 (1,889 %) s tolerancí $\pm 96,952$ výskytů (tj. $\pm 0,478$ procentního bodu z celkové populace).⁷

2) Pro žánr odborný: Odhadovaný počet výskytů hledaného jevu ve zkoumaném souboru (populaci) při 5% pravděpodobnosti omylu je 738,613 (2,444 %) s tolerancí $\pm 144,465$ výskytů (tj. $\pm 0,478$ procentního bodu počítáno z celkové populace).

3) Pro žánr publicistický: Odhadovaný počet výskytů hledaného jevu ve zkoumaném souboru (populaci) při 5% pravděpodobnosti omylu je 2728,024 (2,444 %) s tolerancí $\pm 1067,148$ výskytů (tj. $\pm 0,956$ procentního bodu počítáno z celkové populace).

Druhý typ provedené analýzy, analýza všech výskytů (AVV) daného jevu ve všech studovaných subkorpusech, potvrdila trend získaný metodou náhodného vzorku. I zde je počet výskytů valenčního adverbia zakončeného na *-ment* a s předložkou vyšší v případě odborného žánru (Tab. 2).

Při vyhodnocování výsledků získaných kteroukoliv z použitých dvou metod (MNV nebo AVV) je nutné si především uvědomit, s jakými subkorpusey pracujeme. V našem případě mají užití subkorpusey tří žánrů různý rozsah a také složení. Subkorpusey *Frantextu* se odlišují značně od subkorpusu *L'Est Républicain* faktorem stáří textů – většina textů *Frantextu* pochází z 50. a 60. let 20. století, zatímco u korpusu *L'Est Républicain* se jedná o texty z poměrně nedávné doby (1999, 2002 a 2003). Subkorpus *L'Est Républicain* se nadto odlišuje možnostmi zadání regulárního výrazu. Získané hodnoty nelze tedy z výše popsaných důvo-

⁷ Procentní údaj značí četnost valenčních adverbii vztaženou ke všem sekvencím *-ment* + předložka.

dů srovnávat s výsledky výskytů hledaného jevu v subkorpusech *Frantextu*, ačkoliv se výsledky zdánlivě mohou doplňovat.

Valenční adverbium s předložkou	Český překlad	Sémant. kategorie	Valenční adverbium s předložkou	Český překlad	Sémant. kategorie
<i>antérieurement à</i>	dříve	[čas], [místo]	<i>préalablement à</i>	předem, napřed	[čas]
<i>(in)comparablement à</i>	(ne)srovnatelně	[shoda]	<i>précédemment à</i>	dříve, předešle	[čas]
<i>comparativement à</i>	poměrně	[shoda]	<i>préféablement à</i>	lépe (spíše), výhodněji	[způsob]
<i>concomitamment à</i>	současně	[čas], [shoda]	<i>proportionnellement à</i>	úměrně, poměrně	[místo], [shoda]
<i>conformément à</i>	shodně	[důsledek], [shoda]	<i>relativement à</i>	relativně, poměrně	[místo], [shoda]
<i>consécutivement à</i>	následkem	[čas], [důsledek]	<i>semblablement à</i>	podobně	[shoda]
<i>conséquemment à</i>	důsledkem	[čas], [shoda], [důsledek]	<i>simultanément à</i>	současně, zároveň	[čas], [shoda]
<i>contradictoirement à</i>	v rozporu, oproti	[shoda]	<i>subséquemment à</i>	následně, později	[čas], [důsledek]
<i>contrairement à</i>	opačně, v rozporu	[shoda]	<i>supérieurement à</i>	výše	[místo]
<i>corollairement à</i>	následkem	[čas], [důsledek]	<i>ultérieurement à</i>	později	[čas]
<i>corrélativement à</i>	souvztažně, souběžně	[čas], [shoda], [důsledek]	<i>(in)différemment de</i>	(bez)rozdílně, odlišně	[shoda]
<i>extérieurement à</i>	zvnějšku, vně	[místo]	<i>(in)distinctement de</i>	(ne)zřetelně, rozdílně	[shoda]
<i>(dé)favorablement à</i>	(ne)příznivě	[způsob]	<i>(in)dépendamment de</i>	(ne)závisle	[shoda]
<i>inférieurement à</i>	níže	[místo]	<i>indissociablement de</i>	nerozlučně, neoddělitelně	[shoda]
<i>inversement à</i>	obráceně, opačně	[shoda]	<i>isolément de</i>	odděleně, odloučeně	[místo]
<i>latéralement à</i>	bočně, postranně	[místo], [shoda]	<i>séparément de</i>	odděleně, odloučeně	[místo]
<i>parallèlement à</i>	rovnoběžně, souběžně	[čas], [shoda], [místo]	<i>tellement de</i>	tolik	[ostatní]
<i>pareillement à</i>	(ná)podobně, stejně	[shoda]	<i>concurrentement avec/à</i>	společně, souběžně	[čas], [shoda]
<i>perpendiculairement à</i>	kolmo	[místo]	<i>conjointement avec</i>	společně, jednotně	[čas], [shoda]
<i>postérieurement à</i>	později	[čas], [místo]			

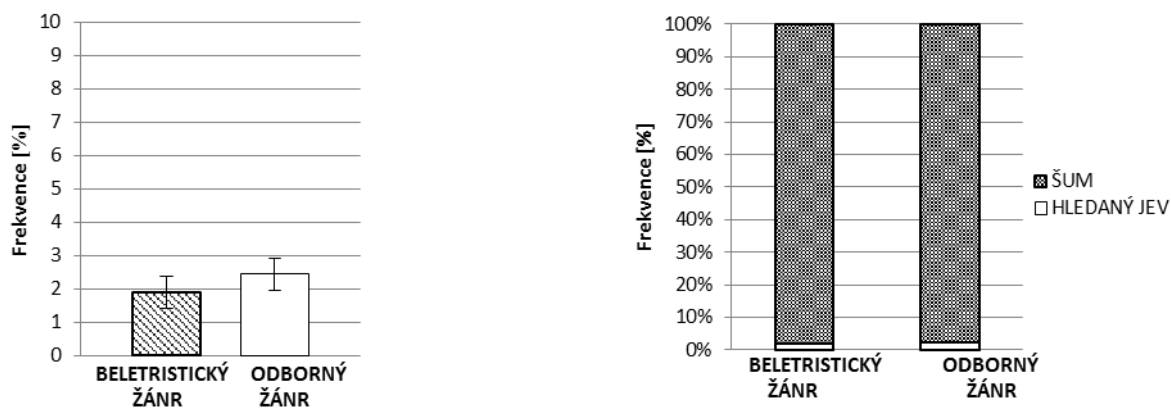
Tab. 1: Soubor nalezených valenčních adverbii zakončených na *-ment*

Žánr	Beletrie	Odborný	Publicistický
Výskytů/subkorpus	475 / 20 278	1249 / 30 216	2780 / 111 601
Frekvence [%]	2,34	4,13	2,49

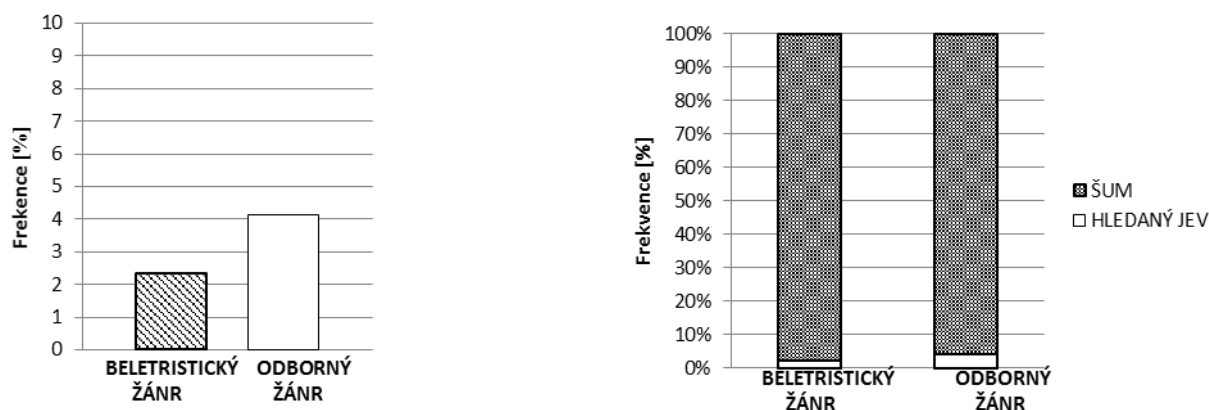
Tab. 2: Analýza všech výskytů daného jevu v subkorpusech beletristického, odborného a publicistického žánru

S přihlédnutím ke všem těmto faktorům bychom tedy měli mluvit spíše o určité tendenci získaných výsledků než o fixních charakteristikách hledaného jevu. V našem případě si dovolíme na základě výsledků beletristického a odborného žánrů získaných oběma užitými metodami vyhodnocení usuzovat, že počet výskytů valenčního adverbia zakončeného na *-ment* s předložkou bude pravděpodobně vyšší v textech odborného žánru, kde je třeba zvýšení informační hustoty. Důvodem může být i fakt, že adverbia na *-ment* nejsou ve francouzské literární tradici považována za stylisticky „krásná“ a autoři beletristického i publicistického žánru budou spíše využívat různých opisů (Bougault, 2003, s. 37). Vzhledem k použitým subkorpusem a nepříliš lišícím se hodnotám nelze dále srovnat výsledky frekvence hledaného jevu.

Znázornění výsledků získaných metodou náhodného vzorku a analýzou všech výskytů pro beletristický a odborný žánr je zobrazena na obr. 1 a 2. Tamtéž lze vyhodnotit i četnost daného jevu na pozadí daného subkorpusu – dle očekávání je jev poměrně málo zastoupen.

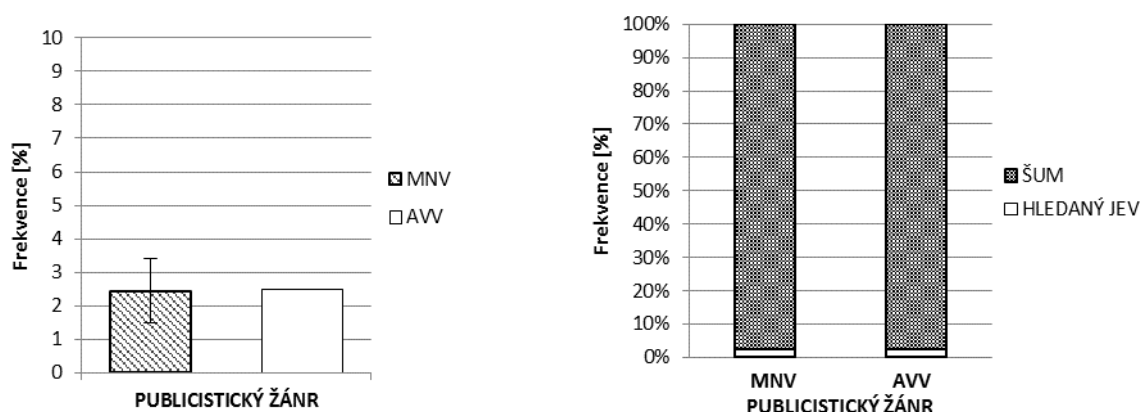

Obr. 1: Metoda náhodného vzorku: nalevo relativní četnost valenčních adverbií vztažená ke všem sekvencím *-ment* + předložka v daných subkorpusech i s chybovými úsečkami (interval spolehlivosti), napravo porovnání četnosti daného jevu k šumu v daném subkorpuse.

Obr. 2: Analýza všech výskytů: nalevo relativní četnost valenčních adverbii vztažená ke všem sekvencím *-ment* + předložka v daných subkorpusech, napravo porovnání četnosti daného jevu k šumu v daném subkorpusu.

Srovnání četnosti výskytu valenčního adverbium zakončeného na *-ment* v publicistickém žánru získaných dvěma různými metodami zpracování výsledků je zobrazeno na obr. 3. Tamtéž je znázorněna také četnost daného jevu na pozadí daného subkorpusu – i zde je jev poměrně málo zastoupen.

Obr. 3: Nalevo srovnání frekvence výskytů daného jevu v subkorpusu publicistického žánru pro vyhodnocení výsledků metodou náhodného vzorku (MNV; s chybovou úsečkou) a analýzou všech výsledků (AVV), napravo porovnání četnosti daného jevu k šumu v daném subkorpusu pro vyhodnocení výsledků metodou náhodného vzorku (MNV) a analýzou všech výsledků (AVV).

Výsledky obou metod vyhodnocení získaných výskytů hledaného jevu potvrzují fakt, že valenční adverbium se sufixem *-ment* je jev poměrně minoritní, čímž je daná i významná velikost šumu k hledanému jevu, kterou tato studie předpokládala již od počátku. Šum se nachází ve formě adverbii na *-ment* s předložkou na pravé straně, která ovšem neznačí valenci (v případě *Frantextu* šum představují také různá slova jiných slovních druhů s řetězcem znaků *-ment* na konci slova a s následující předložkou): *Un projet finalisé récemment par une exposition des oeuvres des enfants. / Elle tinte joyeusement dans le quartier sud*

pour attirer l'attention des jeunes. / Par suite on assiste un changement de direction des intérêts enfantins.

Tři nejfrekventovanější valenční adverbia na *-ment* s předložkovou vazbou pro každý žánr jsou: *contrairement à*, *conformément à*, *parallèlement à* (beletристický žánr); *contrairement à*, *conformément à*, *indépendamment de* (odborný žánr) ; *contrairement à*, *parallèlement à*, *conformément à* (publicistický žánr).

Analýzou všech výsledků získaných studiemi subkorporů byla nalezena následující valenční adverbia, která se v *le Petit Robert* nevyskytují nebo nejsou označena ve spojení s předložkou: *adversativement à* („opačně“, [shoda]), *symétriquement à* („soudměrně“, [shoda]), *compatiblement avec* („slučitelně“, [shoda]) a *suffisamment de* („dost“, [ostatní]). V několika případech se objevilo i adverbium *simultanément* s předložkou *avec*. V subkorpusech nebylo nalezeno žádné valenční adverbium, které by se vázalo s jinou předložkou než s *à*, *de* nebo *avec*.

4.2. Kvalitativní analýza

Získané výsledky byly vyhodnoceny dle sémantických vlastností nalezených adverbii (Tab. 1) (Skot-Hansen, 2009; Molinier, Levrier, 2000). Byly zvoleny čtyři následující kategorie: čas, místo, důsledek, shoda. Pro omezení složité diverzifikace byly kategorie vymezeny tak, aby svojí obecností mohly pojmut co nejvíce jednotek. Je tedy zřejmé, že by bylo možné jednotlivé kategorie dělit dále.

Adverbia jako *adversativement à*, *inversement à*, *contrairement à* jsou taktéž přiřazena ke shodě, jelikož jsou se shodou ideově spjata její úplnou absencí: *contrairement à* = [0 shoda]. Adverbia jako *différemment de* nebo *comparativement à* jsou do kategorie [shoda] zařazeny na základě faktu, že denotují jistý přechod mezi [shoda] a [0 shoda]. V této úhrnné kategorii se tak nachází adverbia, která jsou u Moliniera a Levriera (2000) klasifikována jako: *égaliseurs*, *transitionnels* nebo *adversatifs*.

Izolovaná adverbia, která se svým denotátem nemohla zařadit do širší kategorie, byla přesunuta do kategorie *ostatní*. Do této kategorie patří například adverbia jako *suffisamment de*, *tellement de*. I když by se mohlo zdát, že se jedná o adverbia derivovaná z adjektiv s valenčním potenciálem (*suffisant*, *tel*), jejich struktura je odlišná od definice valenčních adverbii vymezené touto prací. Jedná se o adverbia množství/míry, která se přímo pojí s podstatným jménem (syntakticky se jedná o modifikátor větných členů). Zásadní odlišností je tedy fakt, že tato dvě adverbia neuvozují vztah mezi predikátem (popř. větou nebo výpovědí) a svým valenčním doplněním po předložce *de*. Vystupují tak tedy jen jako členy syntakticky závislé na daném kvantifikovaném elementu s pevnou pozicí ve větě (nemobilní vůči svému řídícímu členu). Dále nelze tvrdit, že by tato dvě adverbia měla dědit valenci po adjektivu, ze kterého jsou derivována, protože adjektiva *suffisant(e)* a *tel(le)* se s předložkou *de* nepojí (dle *le Petit Robert* a CNRTL).

Četnost těchto adverbii nebyla zahrnuta do výsledků kvantitativní analýzy. Nicméně např. Šabršula (1986, s. 330) adverbia množství/míry řadí mezi adverbia s funkcí řídicího členu s valenčním potenciálem.

Dalšími adverbii z kategorie *ostatní* jsou *(dé)favorablement* a *préférablement*, která denotují způsob (11). Také struktura těchto adverbii je odlišná: denotují jistou prioritu jednoho větného členu na úkor druhého, nesou určitou ideu gradace (komparativ: „příznivěji, více“). Jsou tedy závislá nejen na slovesu, ale hlavně uvozují vztah mezi předmětem slovesa a svým doplněním po předložce. Tato adverbia nebyla při kvantitativní analýze velmi početná a i přes svoji zvláštní strukturu byla započítána do výsledků.

- (11) *Ils ont interprété cet ouvrage favorablement aux jésuites.*
„Vykládají toto dílo příznivě pro jezuity.“
Il faut aimer Dieu préférablement à toutes choses.
„Je třeba milovat Boha nade vše.“

Tabulka 1 podává přehled zařazení nalezených adverbii do sémantických tříd. Nalezená valenční adverbia tvoří dohromady homogenní soubor slov výrazně značících geometrický vztah mezi jejich řídicím a závislým členem. Elektronická verze slovníku *le Petit Robert* (1996) a také kol. autorů *Grammaire méthodique du français* (2011, s. 659) toto spojení adverbia s předložkou analyzuje jako *locution prépositionnelle*, ke kterému je ve většině případů možné nalézt vhodný ekvivalent ve slovním druhu předložek (*conformément à* → *selon*, *contrairement à* → *contre*, *ultérieurement à* → *après*). Tato skutečnost poukazuje na fakt, že „vyhasínání“ valence vlastně probíhá podle pravidla: valence přechází z adjektiva na adverbium pouze tehdy, pokud výsledek splňuje parametry *locution prépositionnelle*, tj. sekundární předložky. Tento fakt je poměrně překvapivým zjištěním, neboť to znamená, že proces „dědění“ a „vyhasínání“ valence probíhá značně selektivní cestou – od relačních valenčních adjektiv k relačním valenčním adverbii zastávajících výše zmíněnou funkci sekundárních předložek.

5. Závěr

Tato studie se zabývala problematikou valenčních adverbii s předložkovou vazbou. Na základě sémantického a syntaktického rozboru daných vzorků potvrdila, že slovní druh adverbii není tak heterogenní, neměnnou a ustrnulou kategorií, za jakou je pokládán v mnohých lingvistických pracích. Naopak soubor valenčních adverbii potvrzuje, že lze v rámci kategorie adverbia vymezit celkem homogenní soubor entit, které jsme schopni dále popsat, roztrždit a studovat za pomoci pevně stanovených gramatických nástrojů. Celkem překvapivé je i zjištění, že valence je děděna „selektivním“ způsobem po relačních valenčních adjektivech s předložkovou vazbou. Výsledkem tohoto procesu je tak tedy soubor

sekundárních předložek v podobě valenčních relačních adverbii s předložkovou vazbou. Tento závěr podporuje i fakt, že i samotná kategorie slovního druhu předložek je relační a ne kvalitativní. Celkově je valenční adverbium jev menšinový a při vyhodnocování výsledků se tak setkáváme s vyšším výskytem šumu. Vedlejším cílem kvantitativní analýzy bylo také popsat problematiku práce s korpusem psaného francouzského jazyka při vyhledávání daného problému. Korpus *Frantext*, ač největší z korpusů francouzského jazyka, má řadu omezení při vyhledávání, třídění i práci s výsledky. Korpus *L'Est Républicain* nabízí všechny výhody webového rozhraní KonText, a je tak celkově pro kvantitativní i kvalitativní analýzu vhodnější.

Poděkování

Autorka tohoto textu děkuje PhDr. Olze Nádvorníkové, Ph.D., za cennou pomoc při práci s korpusem francouzského jazyka.

Literatura:

- Bougault, L. (2003): Circonstances du poème : Analyse stylistique des compléments circonstanciels dans les trois premiers poèmes de l'Ignorant de Philippe Jaccottet. *L'information grammaticale*, 99, č. 1, s. 33–38.
- Goes, J. (2005): L'adverbe, un pervers polymorphe. In: *Actes du 4e Colloque de linguistique franco-roumaine*. Arras: Arras Presses Universitaires.
- Grevisse, M. – Goosse, A. (2008): *Le bon usage*. 14e éd., Bruxelles: De Boeck.
- Guimier, C. (1996): *Les adverbes du français : le cas des adverbes en -ment*. Paris: Ophrys.
- Hoboeck Haff, M. (1992): Actants circonstanciels et circonstants actanciels – une analyse de la dichotomie actant/circonstant. *Revue Romane*, 27, č. 2.
- Holubová, B. (2015): *Valence francouzských adverbii*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, ved. Tomáš Duběda.
- Maingueneau, D. (1994): *Précis de Grammaire pour les Cours*. Paris: Dunod.
- Moignet, G. (1961): *L'adverbe dans la locution verbale : étude de psycho-systématique française*. Québec: Presses de l'Université Laval.
- Molinier, Ch. – Levrier, F. (2000): *Grammaire des adverbes : description des formes en -ment*. Genève: Droz.
- Nádvorníková, O. (2013): *Korpusová analýza faktorů sémantické interpretace francouzského gerondivu* [online]. Disertační práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, ved. Hana Loucká.
- Pottier, B. (1962): *Systématique des Éléments de Relation : Étude de Morphosyntaxe Structurale Romane*. Paris: Klincksieck.
- Riegel, M. – Pellat, J.-Ch. – Rioul, R. (2011): *Grammaire méthodique du français*. 4e éd. Paris: Presses universitaires de France.
- Sgall, P. (2011): *Jazyk, mluvení, psaní*. Praha: Karolinum.
- Skot-Hansen, A. (2009): *Franske adjektivisk afledte adverbier, der tager præpositionssyntagmer indledt med præpositionen à som argumenter: En valensgrammatisk undersøgelse*. Disertační práce. Copenhagen Business School. Ved. Hanne Korzen – Henning Nølle.
- Šabršula, J. (1986): *Vědecká mluvnice francouzštiny*. Praha: Academia.
- Tesnière, L. (1988): *Éléments de syntaxe structurale*. 2e éd. Paris: Klincksieck.

Weinrich, H. (1989): *Grammaire textuelle du français*. Paris: Didier.
Wilmet, M. (2007): *Grammaire critique du français*. 4e éd. Paris: De Boeck.

Zdroje

Base textuelle FRANTEXT [cit. 14. 6. 2014]. Dostupné na <http://www.frantext.fr>
Gaiffe, B. – Nehbi, K. (2013): *L'Est Républicain*. Ústav Českého národního korpusu FF UK.
Dostupné na <http://www.korpus.cz>
Le Petit Robert : Version électronique du Nouveau Petit Robert [CD-ROM, Ver. 1.3].
Centre National des Ressources Textuelles et Linguistique [cit. 29. 10. 2014]. Dostupné
na <http://www.cnrtl.fr>

Problematika vymezení pojmů archaismus a historismus

Michaela Lišková

oddělení současné lexikologie a lexikografie

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

liskova@ujc.cas.cz

Abstract: On defining the terms “archaism” and “historism”. The article deals with definition problems related to the terms “archaism” and “historism”. We first compare how monolingual dictionaries define their meaning, then we present Czech and Slovak literature on the subject, and finally we discuss lexicographic principles underlying the treatment of diachronically marked words. The following criteria appear central for distinguishing between archaisms and historisms: the cause of obsolescence of lexical units, the availability of synonyms, and the use in different types of texts. In relation to *obsolete expressions*, there were found terminological diversities: the term “obsolete expression” can be understood as a hyperonym to archaisms and historisms, as a synonym for “archaism”, or it can be distinguished from an archaism by its function and by the degree of obsolescence.

Key words: archaism, historism, diachronic marking, monolingual dictionary, meaning description

1. Úvod

Překladatelka Alice Flemrová ve sloupku v Hospodářských novinách (16. 9. 2011) litovala, že se její dceři smály spolužačky z gymnázia kvůli tomu, že používá „neexistující slova“, jako je *kokrhel*. Dívka přitom chodí do humanitně zaměřené třídy, kde podle Flemrové studenti příliš nevynikají v *silozpytu* a *lučbě*, ale v mateřském jazyce by určité znalosti mít měli. Nelze než souhlasit s tím, že přestože se diachronně příznakové lexikální jednotky nacházejí na periferii slovní zásoby, určité povědomí o nich patří ke kulturní vzdělanosti.

Slovo *kokrhel* podávají Slovník spisovného jazyka českého a Akademický slovník cizích slov shodně: „ob. expr. kdysi módní vysoký ženský čepec n. klobouk; hanl. ženský klobouk vůbec“.¹

V uvedených lexikonech není časová příznakovost reflektována pomocí kvalifikátorů, ve výkladu významu je naznačena příslovcem „kdysi“. Z hlediska současné slovní zásoby bychom první sémantický odstín vyhodnotili jako historismus, druhý sémantický odstín pak jako archaismus.

Z termínů, které označují lexikální jednotky příznakové z hlediska času (temporalismy), bývá jako vágní posuzován neologismus (srov. Busse, 1996; Kinne, 1998; Čermák, 2010), neologismy se však v tomto článku zabývat nebudeme. Různé teoretické přístupy nacházíme i k termínu archaismus, zatímco historis-

¹ Druhý, botanický význam opomíjíme.

mus zpravidla problematizován nebývá (srov. Martincová, 2002a, b). Při práci na Akademickém slovníku současné češtiny (dále ASSČ) se ukázalo, že není vždy snadné stanovit hranici mezi archaismy a historismy; v odborné literatuře se této otázce však věnuje jen okrajová pozornost (srov. Ripka – Imrichová, 2011). Cílem tohoto článku je pokus o teoretické vymezení termínů historismus a archaismus s důrazem na jejich vzájemný vztah.

2. Definiční vymezení archaismu a historismu

2.1 Podání slov archaismus a historismus v jednojazyčných výkladových slovnících

Začněme srovnáním výkladů lingvistických významů slov *archaismus* a *historismus* z jednojazyčných výkladových slovníků (přesněji řečeno z jejich výkladové části, nikoli seznamu zkratk). Slovníkové definice by měly být přesné, výstižné, srozumitelné a jednoznačné (Blatná, 1995, s. 75), proto jsme je chtěli uvést jako východisko ve výkladu směřujícím od jednoduchého ke složitému. Ukázalo se však, že komplikace začínají už zde. Nejstručněji ze sledovaných slovníků vykládá lingvistický význam slova *archaismus* Slovník současné češtiny (dále SSouČČ): „zastaralý jazykový prostředek“. Slovník spisovné češtiny (dále SSČ) a Slovník spisovného jazyka českého (dále SSJČ) se shodují na tom, že *archaismus* je v jazykovém významu „slohově využitý zastaralý jazykový prostředek“ (SSČ), resp. „zastaralý jazykový prostředek, jehož je stylově využito“ (SSJČ). Akademický slovník cizích slov (dále ASCS) stylovou využitelnost jazykového archaismu (nevhodně) restringuje: „zastaralý jazykový prostředek, stylově využitý v umělecké literatuře“. Tento dodatek sice na jedné straně souzní např. s tvrzením P. Ondruse, J. Horeckého a J. Furdíka (1980, s. 187–188) a J. Filipce (1999, s. 40–41), ale na straně druhé je v rozporu např. s novějším názorem J. Chloupka (1997, s. 234) a O. Martincové (2002, s. 45) (podrobněji v části 2. 3.).

Slovník současného slovenského jazyka (dále SSSJ) rys stylové využitelnosti archaismu nezmiňuje, výklad doplňuje dvěma konkrétními příklady: „zastarané slovo al. slovné spojenie, napr. *vladyka*, *meruôsmý*“. Volba prvního příkladu je však nejasná – a zavádějící, neboť podle Slovníku slovenského jazyka (dále SSJ) jde o (polysémní) historismus.² Jako historismus bychom hodnotili slovo *vladyka* i v dnešní češtině, srov. SsoučČ.³

² Ze SSSJ vyšly zatím dva díly: A–G (2006), H–L (2011), slovo *vladyka* tedy ještě neobsahuje. SSJ: **vladyka**, -u, mn. č. -ovia m. hist.

1. titul vládnúceho kniežata u starých Slovanov; vládár, vládca;

2. (v rodovom zriadení) najväčejší (obyč. najstarší) člen rodu, ktorý stál na čele rodu, staršina: *Kam ste to zašli, starci? Kam, vladykovia a kmeti?* (Hor.) *Muž predstúpil ako vladyka dediny a poklonil sa hlboko pred Svätoplukom.* (Jégé)

Heslo *historismus* není v SSČ vůbec zpracováno, v SSJČ není zachycen jeho lingvistický význam. Všechny slovníky, v nichž je slovo *historismus* uvedeno v předmětném významu, pro názornost obohacují výklad o příklady historismů. SSoučČ a SSSJ se ve výkladu významu z věcného hlediska v zásadě neliší, srov. SSoučČ: „slovo nebo slovní spojení označující zaniklou skutečnost, spojenou s minulostí (např. *páže, řemdih, karcer*)“⁴; SSSJ: „slovo označující osobu, předmět, jav, které už nejednotlivě (napr. *dereš, igric, léno*)“. ASCS definuje lingvistický význam slova *historismus* takto: „pojmenování označující jev už zaniklý, spjatý s minulostí (např. *palcát, kopiník, léno, zlatka*), archaismus“. Jako doplnění, dotažení výkladu významu je použito slovo *archaismus*, které však může působit zmatečně: uživatel slovníku si musí uvědomit, že se odkazuje k první, obecné části definice: „vývojově starobylý n. zastaralý jev, prvek“, nikoli k druhé, lingvistické části definice, následující ve výkladu významu po středníku (viz výše).

2.2 Co je diachronní příznakovost ve slovní zásobě?

Archaismy a historismy se zabývají především lingvistické disciplíny lexikologie a lexikografie, stylistika a teorie spisovného jazyka. Než se budeme věnovat jednotlivým odborným názorům⁵ na rozlišování archaismů a historismů, stručně shrneme, co se rozumí diachronně příznakovou slovní zásobou. Synchronie a diachronie jsou podle T. Hoskovce (2002, s. 471) „[d]va časově pojaté rozměry jazykovědného bádání. Synchronie zkoumá jazykové jevy za stavu, jenž aktuálně existuje (či existoval) v komunitě mluvčích daného jazyka, diachronie zkoumá jevy mezi stavy, které byly aktuální v různých dobách, byť všechny takové stavy řadíme do jediného jazyka (v jeho historických proměnách)“. Ovšem vymezit lexém synchronně, resp. diachronně není snadné a ani vždy přesně možné. Jak uvádí F. Čermák (2010, s. 201), živé v jazyce je jen to,

3. pravoslávny cirkevný hodnostár, biskup (najmä v juhoslovanských krajinách): *Rodina Petroviča Njeguša dávala Čiernej Hore vладыkov, t. j. hlavu cirkevnú*. (Kuk.) *Na temeni Lovčena sa skvie biely bod: kaplica vладыku Radeho*. (Kuk.)

³ SSoučČ: **vладыka** -y m (7. j. -ou; 1. mn. -ové; 6. mn. -cích)

1 (hist.) příslušník nižší staročeské šlechty: *trocnovský vладыka*

2 (hist.) náčelník rodového nebo kmenového společenství: *shromáždění vладыků*

⁴ SSoučČ z těchto tří výrazů ve svém hesláři obsahuje pouze substantivum *páže*, méně frekventované lexémy *řemdih* a *karcer* nezpracovává. Lze chápat poslední příklad jako jednoznačný historismus? Srov. SSJČ: **karcer**, -u m. (z lat.) (na dř. středních školách) uzavření (žáka) ve škole jako kázeňský trest: *tříhodinový k.*; ASCS: **karcer**, -u m <l> (na dř. středních školách) uzavření (žáka) ve škole jako kázeňský trest za hrubší provinění (pův. střím. vězení); Encyklopedie Universum: **karcer** [lat.] pův. starořím. vězení, pozd. zavření žáka ve škole jako kázeňský trest za provinění. – I v současné době mohou být žáci za trest uzavření ve škole, ale označení bude jiné: *být/zůstat po škole*. Příklad se tedy vztahuje ke starořímskému vězení, což je však jistě méně známý význam slova *karcer*.

⁵ Pro udržení sevřeného tvaru textu bereme v potaz pouze českou a slovenskou odbornou literaturu.

co mluvčí jako živé (a synchronní) vycitují. Hranici mezi synchronní a diachronní slovní zásobou tak nelze vymezit nějakou datací, významnou událostí apod. Ale i při přístupu založeném na „vycitování“ narážíme na obtíže. „V důsledku současné existence několika generací mluvčích (starší si pamatují a zachovávají i starší lexikon a úzus, mladší však nikoliv) i v důsledku toho, že se čte starší literatura, popř. že nějaký autor z určitého důvodu určité starší, a tedy nesynchronní slovo ožíví (jako např. v 90. letech V. Havel slovo *přehršle*), nejsou některé lexémy sdíleny všemi mluvčími.“ (Čermák, 2010, s. 201) Jako opodstatněná se pak Čermákovi jeví široká distinkce centrum – periferie, kdy jádro lexikonu (centrum) lze ideálně považovat za sdílené všemi mluvčími a periferie je vše ostatní. Autor ještě zdůrazňuje, že diachronními složkami jazyka jsou všechny složky příznakové v časovém aspektu, tedy včetně „názvuků a náznaků budoucího vývoje (neologie)“ (Čermák, 2010, s. 203).

2.3 Konstitutivní rysy archaismů a historismů

Archaismy i historismy mohou být buď lexikální, zastaralo-li celé slovo, nebo sémantické, zastaral-li jeden nebo více z významů slova, které je v jiném svém významu vnímáno z časového aspektu jako nepříznakové. Pro vymezení konstitutivních rysů archaismů a historismů však není rozlišování mezi jejich typy podstatné. Na okraji našeho zájmu zůstávají i archaismy hláskové (*mučedlník* – *mučedník*) a morfologické (*peku* – *peču*).⁶

Na tomto místě učiníme ještě krátkou poznámku k různému terminologickému chápání pojmů archaismus, historismus a zastaralé slovo. Zastaralé slovo lze chápat jako nadřazený pojem pro archaismy a historismy (Hladká, 1995), nebo jej ztotožňovat s archaismem (Krčmová, 1997). Archaismy a zastaralé výrazy lze lišit podle funkce užití (Havránek, 1963), příp. podle stupně zastaralosti (SSSJ).⁷ Odlišné přístupy mohou mít v jednotlivých koncepcích své opodstatnění.

V následujícím přehledu se soustředíme na archaismy a historismy zejména s ohledem na příčinu jejich zastarávání, možnost tvorby synonym, stylistické využití v různých typech textů a (údajnou) spisovnou povahu těchto lexikálních prostředků.

V České lexikologii (1985) poučení o zastaralých slovech nenajdeme.⁸ Z. Hladká (1995, s. 94–95) uvádí, že mezi slovy zastaralými se rozlišují archaismy

⁶ Zajímavý jazykový materiál poskytuje studie L. Jílkové *Čeština v dialogu generací* (2007), v níž se uvádějí příklady slov příznakových diachronně, event. i jinak, např. *almara*, *firhaňky*, *valcha*, *verpánek*, *hambalek*, *cmunda*, *potěh*, *štoudev*, *štucel*, *oringle*; a je popsáno, jak jim rozumí současná starší a mladá generace.

⁷ Mimo diskusi ponecháváme názor prezentovaný ve Slovníku literárnevedných termínov (Findra – Gombala – Plintovič, 1987, s. 137), podle nějž se archaismy a historismy ztotožňují a hodnotí se jako synonyma.

⁸ Není to však proto, že by autoři této příručky nepovažovali výklad o diachronně příznakových slovech za relevantní. Jak se dočteme v úvodu, autoři byli nuceni své elaboráty podstat-

a historismy. Archaismy jsou pojmenování ustupující jinému pojmenování novějšímu, které se stalo běžnějším, např. *regiment* × *pluk*, *anžto* × *protože*. Jde o vyústění „konkurenčního boje“ mezi více výrazy nesoucími tentýž význam. Historismy jsou pojmenování zaniklých historických skutečností, např. *hala-partna*, *cech*, *tolar*, *verbíř*; ale i *vuml*, *kádrovák*. Archaismů se využívá především jako stylistických synonym, historismů se užívá především v odborné i beletristické historické literatuře. Hladká (1995, s. 102) ještě podotýká, že pojmenování zaniklých reálií se někdy může uchovat jako součást frazeologické jednotky, např. *kout pikle* (*pikel* ‚bodná zbraň‘), *tisíc láter* (*látro* ‚délková míra, asi 2 m‘) apod.

Jasnou dělicí čáru mezi těmito dvěma skupinami dobově příznakových lexémů vede i M. Krčmová (1997, s. 123), když vyděluje výrazy zastaralé neboli archaismy a historismy. Archaismy dále nepopisuje, pouze upozorňuje, že mohou mít různou míru archaičnosti. Jako příklady jsou mj. uvedeny výrazy *úbyť*, *sýrec*, *krčma*, *peleš lotrovská*, *pochodil jak Benedek u Hradce*. Historismy označují skutečnosti zaniklé, např. *suknice*, *cech*, *platněř*.⁹ Krčmová však neuvádí, že i historismy mohou mít různou míru historičnosti. Této skutečnosti si naopak všímají slovenští jazykovědci I. Ripka a M. Imrichová (2011, s. 93), aniž by ovšem zase zmínili postupné zastarávání archaismů.

O. Martincová (2002a, s. 45) archaismus definuje nejprve široce jako zastaralý jazykový prvek, nepatřící do synchronního jazykového systému, poté výklad specifikuje pro teorii spisovného jazyka a stylistiku, kde se archaismem rozumí jazykový prostředek, který zcela vyšel z užívání, je příznakový svou vázaností na starší stav jazyka a vědomě se oživuje ve speciálních slohových funkcích, např. *mluno* ‚elektřina‘; *hotovost* ‚vojsko‘. V současném jazyce zpravidla existuje k archaismu neutrální protějšek. Historismus Martincová (2002b, s. 166) podává jako slovo nebo slovní spojení označující zaniklé, s minulostí spjaté reálie a jevy (např. *řemdiň*, *panoš*, *desátek*, *královská komora*, *zemské desky*). Na rozdíl od archaismů nemívají historismy v současném jazyce synonyma. Jako stylistově neutrální se užívají v odborných textech, historických dílech, pamětech apod., mimo okruh těchto textů mají charakter prostředků stylistově zabarvených, např. při plnění charakterizační funkce v krásné literatuře.

Ojedinělou zmínku o tom, že archaismy a historismy nejsou diskrétní množiny, nacházíme u I. Ripky a M. Imrichové v Kapitolách z lexikologie a lexikografie. Autoři lapidárně uvádějí, že přesné odlišení těchto dvou skupin slov „je často náročné“ (Ripka – Imrichová, 2011, s. 56). A dále v textu: „Medzi niektorými archaizmami, historizmami a zastaranými slovami sa nedá viesť absolútne presná hranica.“ (Ripka – Imrichová, 2011, s. 91) Bez dalšího vysvětlení se rozlišuje mezi třemi skupinami slov: archaismy, historismy a zastaralými slo-

ně zkrátit z důvodů vnějších, rozsahových – vypuštěn byl mj. právě úsek týkající se lexikální stylistiky. (Filipec – Čermák, 1985, s. 5)

⁹ Příslušná pasáž v aktualizované publikaci *Současná stylistika* (2008, s. 170–171) podává výklad takřka totožně.

vy. Zastaralá slova však nejsou autory přesněji vymezena; v předchozím výkladu se s archaismy ztotožňují zastarávající slova.¹⁰ Mezi archaismy, zastaralými a zastarávajícími slovy explicitně rozlišují autoři SSSJ (podrobněji v části 2.4.2.).

Ripka a Imrichová vyčleňují coby konstitutivní rys archaismů jejich spisovnou povahu (ve výkladu o historismech se vztah ke spisovnosti nekommentuje). Archaismy jsou popsány jako „spisovné slova z dávnejšej minulosti, ktoré sa vyskytujú v starších textoch. (...) Používajú sa ako charakterizačný prostriedok doby v umeleckých textoch, v esejistike alebo v rétorike. (...) Napriek svojej staromódnosti alebo práve pre ňu sa uplatňujú v textoch zdôrazňujúcich staré tradície a pátos starých čias.“ (Ripka – Imrichová, 2011, s. 91) Mezi příklady pak ale uvádějí i stylově nižší, hovorová slova jako *činža* (nájomné)¹¹ nebo *móres* (mravy)¹². Hovorová slova sice patří do spisovné slovní zásoby, ale jsou typická pro běžné, spontánní jazykové projevy.

Předchozí odstavec již předznamenal otázku stylové využitelnosti archaismů, některými autory omezovanou na umělecký styl, o níž jsme se zmiňovali v souvislosti s definicí archaismu v ASCS. Ve Stylistice současné češtiny J. Chloupek (1997, s. 234) popisuje, že některé literární školy dříve usilovaly o vytvoření vyššího literárního vyjadřování, „... realistický historický román sytil výrazivo historismy a archaismy ve snaze posílit dobový kolorit příběhu; ve funkci prostředku poetizace jsou takové výrazy v některých dílech V. Vančury. V současné literatuře se archaismy takřka neobjevují, knižní prostředky¹³ jsou častější a jsou součástí individuálního stylu autora. Historismy si své postavení udržely, neboť jsou vlastně specifickým typem termínů.“ Zcela ve shodě s Chloupkem pak O. Martincová (2002, s. 45) podotýká, že „[v] současné umělecké literatuře se archaismy téměř neobjevují, historismy si své postavení udržely.“

Z hlediska vlivu na styl celého komunikátu posuzuje archaismy M. Jelínek, jenž tyto prostředky usouvztažňuje s prostředky knižními. Jelínek (1995, s. 780)

¹⁰ „Zánik slov však nemusí byť vždy zapríčinený iba zánikom príslušnej reálie. Niekedy je iba následkom výberu a „konkurenčného boja“ medzi slovami (pomenovaniami), majúcimi rovnaký význam. Zastarávajúce slová sa v nových kultúrnych a spoločenských podmienkach nahrádzajú novým (aktuálnejším) pomenovaním. Takéto „odchádzajúce“ slová sa označujú jako archaizmy; na rozdiel od historizmov (presné odlíšenie týchto dvoch skupín slov je často náročné) môžu mať v súčasnom jazyku svoje synonymá (napr. *lučba* – *chémia*, *merba* – *geometria*, *mluno* – *elektrina* a i.).“ (Ripka – Imrichová, 2011, s. 56)

¹¹ SSSJ: **činža** -že ž. nem. < lat.

1. hist. platba v peniazoch al. v naturáliách odvádzaná vlastníkom pozemkov za oprávnenie používať ich: *Roľníci namiesto obilia, desiatku z dobytku, činže, dane alebo iných poplatkov majú panstvu ako svojej zemskej vrchnosti platiť ročne dvestodesať toliarov.* [F. Kalesný]
2. hovor. zastaráv. poplatok za byt, nájomné: *vysoká č.; domová č.; platiť, vymáhať činžu; znížiť, zvýšiť činžu*

¹² KSSJ: **móres** -u m. hovor.

1. dobré spôsoby, slušné správanie: *vedieť, čo je m., nemať (ani trocha) m-u*

2. obyč. mn. spôsob správania vôbec, obyčaj: *čo sú to za m-y? panské m-y*

¹³ Ani přesné vymezení knižních prostředků není snadné, tuto problematiku však v tomto článku ponecháváme stranou.

postuluje, že knižní prostředky jsou spjaty s vysokým stylem a jsou provázeny odstínem jisté výrazové vznešenosti. Jestliže ve vědomí mluvčího převažuje vztah silně knižních prostředků ke starším fázím vývoje češtiny, nabývají povahy jazykových prvků archaických, zastaralých. Jejich užití musí být zvlášť motivováno.

Malou sondou do korpusu SYN lze podložit vlastní povědomí o tom, že v současném jazyce se užití archaismů neomezuje na umělecký styl. Uvedme čtyři příklady – nijak neobvyklého – užití zastaralých slov z korpusu SYN mimo oblast uměleckého stylu. Jedná se o slova *ajznboňák*, *apatyka*, *arest* a *anžto*, jejichž užití v uvedených příkladech je patrně motivováno snahou ozvláštnit text (*arest*, *anžto*)¹⁴, neopakovat v textu jedno slovo, užívat synonyma (*apatyka*), naznačit propojenost s historií (*anžto*, *apatyka*), vyjádřit osobní blízký vztah k určité skutečnosti, spjatost s tradicí a možná i rodinný úzus (*ajznboňák*). Hodnocení slov i jejich definice přebíráme z ASCS, resp. SSJČ:

ASCS: **ajznboňák**, -a m (**ajznboňačka**, -y ž) <n> zast. ob. železničář
Blesk 10. 3. 2007: *Děda byl ajznboňák, proto mám k lokomotivám blízký vztah.*

ASCS: **apatyka**, -y ž <ř> zast. a ob. zdravotnické zařízení, kde se vydávají a popř. i připravují léky, lékárna
Deníky Bohemia 24. 7. 2009: *Co však dělá tuto lékárnu opravdovým uměleckým skvostem, je barokní vybavení apatyky, která původně patřila jezuitskému řádu.*

ASCS: **arest**, -u m <n < l> zast. a ob. vězení
Deníky Bohemia 24. 7. 2009: *Jako vězeň, který se právě vrátil z dvacetiletého arestu. Asi tak si užívá „svobody“ nabyté vyhazovem z vily VyVolených Jan Mikulecký alias Kykolka z Benešova.*

SSJČ: † **anžto** sp. podřadící *poněvadž*: vrtěl hlavou, a. tu ještě nikdy cizího člověka nespáčil (Rais)
Hospodářské noviny 19. 12. 2003: *A já jsem Čech, miluju Prahu, české dějiny, Karla IV., Přemysla Otakara, Boženu Němcovou, všechny tyhle strašně chytré lidi. A jak můžu, tak je do těch svých obrazů vrazím. Mám také ráda Vyšehrad, ažto jsem se tam narodila.*

Slovenští jazykovědci P. Ondrus, J. Horecký a J. Furdík (1980, s. 187–188) rozdíl mezi archaismy a historismy spatřují mj. v jejich stylistické platnosti, při-

¹⁴ Při tvorbě ASSČ jsme narazili na několik slov patřících ke speciálnímu typu příznakovosti (vedle spojky *anžto* sem dále patří např. spojky *alébrž*, *anobrž*), u nichž pocítujeme příznak zastaralosti, ale v textech z vymezeného období (počínaje rokem 1945) nelze nalézt doklad na užití ve stylově odpovídajícím kontextu. Nacházíme je pouze v aktualizacím užití nesoucím určitou expresivitu. Ve slovníku se v těchto (ojedinělých) případech volí kombinace kvalifikátorů: „zast., zprav. expr.“. Ukázka rukopisného zpracování hesla *anžto* z ASSČ:

anžto spoj. podřadící příčinná zast., zprav. expr. uvozuje vedlejší větu, která zdůvodňuje tvrzení ve větě hlavní; syn. *poněvadž*, protože: *mám ráda Vyšehrad, ažto jsem se tam narodila; před chvílí jsme dojeli a rozmrzáme, ažto jsme promokli*

čemž archaismům přisuzují využití pouze v uměleckém stylu: „Kým archaizmy sa môžu využiť iba s istým stylistickým zámerom, historizmy sa môžu použiť nielen na stylistické ciele, ale aj jako pomenovania tých predmetov a pojmov, ktoré už v našom živote nejestvujú, zanikli. Archaizmy sa teda využívajú iba v umeleckom štýle na zobrazenie doby, na charakterizovanie osoby, prípadne na vyvolanie komiky, irónie a satiry, historizmy sa vyskytujú nielen v umeleckom štýle, ale aj v odborných historických dielach, pamätiach a pod.“

Podobný názor formuluje J. Filipec (1995, s. 40–41) v Manuálu lexikografie, příručky podávající koncizní přehled o českém slovníkářství na pozadí lexikografie světové. Filipec vysvětluje, že vzhledem k času se rozlišují – na pozadí bezpříznakových (současných) jednotek – jednotky s příznaky diachronnosti, a to zastaralé (*calta*), zastarávající (*regiment*) a nové, neologismy. Systém třídění výrazů příznakových v časovém aspektu se ve slovnících komplikuje tím, že pro časově vzdálené, minulé etapy se navíc užívá charakteristik „kdysi“ (*župa*) a „dř.“ (*čamara*). „Někdy se rozlišují ještě archaizmy (zastaralé slovo využitě v uměleckém textu, např. u V. Vančury *velmož*, *špitál*) a historismy (názvy historických reálií).“ (Filipec, 1995, s. 40–41) Slovo *velmož* jako příklad archaismu pochopení výkladu neusnadňuje, nýbrž ztěžuje: v SSJČ je hodnoceno v prvním významu jako historismus, ve významu druhém pak jako slovo knižní,¹⁵ v SSouČ pak pouze jako historismus.¹⁶

Filipcův přístup nachází svůj předobraz patrně v pojetí B. Havránka (1963). Podle Havránka soudobý spisovný jazyk absorbuje prvky z běžně mluveného jazyka a zároveň se zbavuje prvků zastaralých, vyšlých z užívání. Archaizmy jsou chápány jako stylisticky příznakové prostředky, které se záměrně užívají k archaizaci textu: „Musíme v jazyce rozeznávat mezi zastaralou složkou jazyka a archaismem. Archaismus je slohový prostředek a zastaralé je to, čeho užíváme jako prostředků stylově neutrálních, třebaže jen domněle neutrálních. Něco jiného je, když autor z důvodů stylistických užívá archaismů a jistě má na to právo. Kdybychom toto právo popírali, dělali bychom škrt přes jazyk Jiráskův, Wintrův, Vančurův. Ale zase na druhé straně si musíme být vědomi toho, že toto užívání archaismů musí mít svou míru.“ (Havránek, 1963, s. 223–224) Podle Havránka tedy hodnocení jazykového prostředku záleží na funkci užití, archaismus je prostředek stylově využitý v uměleckém stylu, zastaralé slovo pak pro-

¹⁵ SSJČ: **velmož**, -e m. (1. mn. -ové, -i)

1. hist. člen vysoké šlechty, zvl. ruské a uherské; magnát 1; (v období třídní společnosti) příslušník nadřazené vrstvy: *feudální v-i*; *panství uherského v-e*; *jihocheský v. Petr z Rožmberka* (L. Steh.); *vykopávky z hrobu v-e z 9. stol.*; expr. *v. mezi hudebníky* (K. Čap.) vynikající hudebník

2. kniž. vlivný jedinec (nejč. v kapit. společnosti), zprav. velký boháč; magnát 2: *průmyslový, finanční, bankéřský, uhelný v.*; *agrární v. velkostatkář*

Ve výkladu je sice doplněno, že se jedná o autorské užití slov V. Vančurou, avšak v přehledové příručce tohoto typu bychom očekávali jednoznačné příklady.

¹⁶ SSouČČ: **velmož** ~e m (1. mn. ~i, ~ové) (hist.) příslušník vysoké šlechty: *uherský/jihocheský/polský velmož*, *renesanční/barokní velmož*, *hrob velkomoravského velmože*

středek užitý bez této ambice. V současné české odborné obci zřejmě nemá tento teoretický přístup následovníky.

2.4 Diachronní příznakovost pohledem lexikografie

Při zpracování teoretické studie si jazykovědec může zvolit příklady, které nejlépe podporují jednotlivé body jeho teorie, a některé okrajovější problematické příklady nemusí zohlednit, resp. si nemusí ani jejich existenci uvědomit. Při zpracování slovníku se zachycuje slovní zásoba v relativní úplnosti (ve vymezeném rozsahu), což lexikografy vede k podrobnému rozpracování jednotlivých kategorií, příp. k vymezení různých typů výjimek, které event. následně tvoří další, menší kategorie. Výsledný systém se tak může stát až nepřehledným (zejména pro laického uživatele), čímž dochází k selhání původního záměru: popsat daný jev co nejpřesněji a přitom co nejsrozumitelněji.

Jako zpracovatelsky obtížná se jeví zejména graduálnost diachronní příznakovosti, a to jak u archaismů, tak u historismů. Na různou míru zastaralosti u archaismů poukazuje Krčmová 1997, u historismů pak Ripka – Imrichová 2011 a Skladaná 1995, 1997.

Dále uvedeme lexikografické zásady pro zpracování diachronně příznakových lexikálních jednotek ve dvou současných (připravovaných) slovnících, SSSJ a ASSČ. O různých způsobech signalizování příznakovosti v časovém aspektu jsme se již zmínili v souvislosti s Manuálem lexikografie. Uživateli slovníku však nemusí být jasné, jak se má v podobném repertoáru charakteristik orientovat (srov. Lišková 2013), a to ani když si pečlivě přečte předmluvu slovníku (což od většiny uživatelů nelze očekávat).

2.4.1 SSSJ

V SSSJ jsou zpracovatelské zásady formulovány pregnantně (Východiská a zásady spracovania slovníka, s. 38),¹⁷ avšak domníváme se, že množství kategorií je přebujelé, členění příliš jemné, neintuitivní, a tudíž pro uživatele málo přínosné. Na časové ose se vyděluje více skupin. Historismy jsou definovány jako pojmenování předmětů a jevů, které existovaly v minulosti, a dnes se užívají zejména v historiografických a memoárových textech; na rozdíl od archaismů nemají neutrální synonyma, např. *četník*, *florén*, *gilda*. K historismům se přiřazují i hesla pojmenovávající příslušníky starobylých národů a starobylé říše, např. *Etrusk*, *Fenícia*. Archaická slova, archaismy, jsou takové stylisticky příznakové lexikální jednotky, které se přestaly používat, nejsou běžné a využívají se jako charakterizační prostředek doby, např. *drievny* (starodávny).

Slova a slovní spojení charakteristická pro starší generaci, v současné komunikaci nahrazovaná jinými výrazy, jsou označena jako zastaralá, např. *ambrela*

¹⁷ Viz též Bosák, 2000, s. 123–131.

(deštník), *firhang* (záclona). Slova a slovní spojení, která postupně ustupují z běžného užívání, se označují jako zastarávající, např. *bukréta* (kytice), *činžový* (nájemní). Slova a slovní spojení charakteristická pro období desetiletí před rokem 1989¹⁸ se zpracovávají se sémantickou poznámkou (prv) před výkladem, např. *branec*, *cyklostyl*, *dvadsaťhaliernik*. Na časové období 19. a počátku 20. století upozorňuje poznámka (v minulosti), např. *čeledník*, *drotářčina*, *garnizóna*.

Z hlediska vymezení hranice mezi archaismy a historismy je systém vytvořený SSSJ přehledný, kvalifikátory a charakteristiky zde užívané lze bez obtíží přiřadit k dvěma nadřazeným skupinám, které budou mít různou míru archaičnosti, resp. historičnosti: k archaismům bychom mohli – vedle vlastních archaismů – počítat slova zastaralá a zastarávající, k historismům pak – vedle vlastních historismů – slova s poznámkou „prv“ a „v minulosti“.

2.4.2 ASSČ

J. Homoláč a K. Mrázková (2014, s. 3–38) představili v časopise Slovo a slovesnost svůj originální návrh stylistického hodnocení (nejen) lexikálních jazykových prostředků, které by bylo podle předkladatelů vhodné využít i v ASSČ. Co se týče časového zařazení jazykových prostředků, rozlišují se 1. prostředky vnímané jako současné (těch je většina), 2. prostředky vnímané jako z úzu vyšlé nebo postupně vycházející (používané méně často, např. *bedekr*¹⁹), 3. prostředky, jejichž frekvence v úzu se zvyšuje, např. *autonavigace*. Dále se výslovně uvádí, že procesy „vycházení z úzu“ a „vcházení do úzu“ se týkají prostředků užívaných v obou základních komunikačních oblastech, resp. jen v oblasti vyšších komunikačních cílů (OVKC), např. *kulturní referent/animátor*, nebo jen v oblasti běžného dorozumívání (OBD), např. *sámoška/ócéčko*²⁰. V seznamu navrhovaných stylistických kvalifikátorů nacházíme kvalifikátor „zastarávající“ (s poznámkou, že v současné lexikografii se preferuje termín „zastaralý“²¹). Takto označené prostředky „se přestávají užívat nebo jsou užívány starší generací. Slova označující již zaniklé skutečnosti jsou označena tradičním kvalifikátorem „historismus“ (např. *řemdih*). Při jejich užití v OBD i OVKC se může stát, že komunikační partner nebude výraz vůbec znát, bude mu přisuzovat jiný význam nebo stylovou hodnotu (např. *animírka*). V případě potřeby je možné zavést kvalifikátory „běžný zastarávající“ (např. *sichrhajcka*) a „vkc zastarávající“ (např. *šaramantní*).“ (Homoláč – Mrázková, 2014, s. 32)

¹⁸ K problematice tzv. blízkých historismů více Skladaná 1995, 1997.

¹⁹ Zvolený příklad neilustruje danou kategorii zcela přesvědčivě, slovníky SSJČ, SSČ, ASCS i SSSJ heslo hodnotí jako neutrální a v korpusu SYN je lexém doložen 1001×, převážně v kontextech ze současné publicistiky, v nichž se užívá jako synonymum pro „(knižní) průvodce“.

²⁰ *Ócéčko* „obchodní centrum“.

²¹ Stupeň zastaralosti se zde nebere v úvahu.

Zpracovatelé ASSČ se s autory této koncepce potkávají ve snaze udržet jednoduchou a přehlednou soustavu časových kvalifikátorů; celkový systém stylistického hodnocení však nepřebírají, zejm. kvůli navrhovaným neprůhledným kvalifikátorům (např. vkc nízký). V ASSČ se aktuálně užívá základního dělení temporalismů na zastaralé výrazy (zast.)²² a historismy (histor.); neologismy se neoznačují (jejich označování je ve všeobecných výkladových slovnících výjimečné, srov. Svensén, 2009, s. 326). Časové kvalifikátory se mohou kombinovat s kvalifikátory dalšími, označujícími např. příslušnost ke kolokviální nebo slangové slovní zásobě, resp. označující obor/oblast užití.²³

3. Nejednoznačné případy

V tomto oddíle bychom chtěli na několika typově různých příkladech demonstrovat, že hranice mezi archaismy a historismy nemusí být zcela ostrá, nýbrž že i zde existuje určité přechodové pásmo. Zopakujme si definici historismu: je to slovo nebo slovní spojení označující zaniklé, s minulostí spjaté reálie a jevy. Jako historismus neváháme označit mj. názvy starých zbraní (*houfnice*), názvy již neužívaných mincí (*tolar*) či názvy zaniklých zaměstnání (*platněř*). Svízelnou otázkou však představuje to, jak velká část reálií a jevů se může změnit, aby šlo stále o tutéž skutečnost. Kupř. roku 1774, kdy byla zavedena povinná školní docházka, vypadalo školní vyučování podstatně jinak než dnes. Přesto žádná ze změn v mimojazykové realitě nevedla ke změně výrazu *škola*. Jedná se o slovo z centra slovní zásoby a oporou jistě bylo i užívání tohoto původně latinského slova v dalších evropských jazycích (*school*, *Schule*, *scuola*, *школа* ad.). U jiných reálií a skutečností může vést změna vzhledu, funkce, účelu, způsobu výroby, postupu zpracování, právních podmínek, společenského nastavení atd. zároveň k potřebě nového pojmenování.

Naším cílem zde není snaha o nalezení co nejvhodnějšího lexikografického řešení pro výkladový slovník středního rozsahu; jako triviální východisko by se mohlo jevit rozčlenění hesla na více významů, které by event. plynule přecházely jeden v druhý, jenže úlohou lexikografa je nejen co nejpresněji popsat dané slovo a jeho fungování v jazyce, ale i udržet heslo v nerozkošatělé podobě, aby se ze slovníku nestal spíše soubor malých studií o jednotlivých slovech.

3.1 Označení dávek a poplatků: berně

Slovo *berně* vykládá SSJČ synonymem ‚daň‘ a hodnotí ho jako zastaralé. V rukopise ASSČ je zvolen stejný kvalifikátor (zast.), výklad je rozšířen na: ‚dávka odváděná vrchnosti, státu, daň‘²⁴ a v exemplifikaci jsou tyto příklady:

²² Zastaralé výrazy jsou zde ztotožňovány s archaismy.

²³ Zpracovatelské zásady ASSČ by měly vyjít knižně koncem roku 2015.

²⁴ Srov. PSJČ: **berně**, -ě f. arch. daň, plat odváděný vrchnosti, státu. *Až dosavad dával zákony a vypisoval berně císař sám.* Herb. *Berni* (častěji *berně*) *uložiti, vybírati, platiti, odváděti* a p.

povinnost platit berně; Není dne, abychom neslyšeli od politických stran, co nám po volbách ještě zdaní, kde berně ještě zvýší. [MFD 2010].

Výraz *berně* je historickým termínem, v Encyklopedii Universum (2006) čteme: *berně – staročeské označení pro daně vybírané ve prospěch státu (panovníka). Od 13. století se dělila na berni speciální, odváděnou z královských majetků, a na berni obecnou, k jejímuž vybírání ze všech polností, mlýnů a živností na svobodných majetcích dávala souhlas šlechta.* K tomuto významu odkazuje ve slovníkové definici slovo *vrchnost* (které je samo historismem, srov. SSoučČ). Když byl v 2. polovině 20. století (Hořínek, 2012–2013, s. 76) změněn systém výběru dávek k úhradě veřejných potřeb a z *berní* se oficiálně staly *daně*, změnila se nepochybně i historická skutečnost. Zajímavá je v tomto případě i změna perspektivy: z „braní“ se stalo „dávání“. Principiálně ale zůstal výběr dávek týž, což také umožňuje, že v současném diskurzu výraz funguje i jako (zastaralé a/nebo expresivní) synonymum pro slovo *daň*.

3.2 Označení potravinářských výrobků: calta, cukrkandl

Slovo *calt* uvádí J. Filipec (1995, s. 40) jako příklad zastaralého slova bez rozlišování, zda jde o archaismus, nebo historismus. Slovníky SSJČ a ASCS se shodují na kvalifikátoru zast., který se v těchto slovnících užívá pro označení archaismu. V případě slova *calt*, které označuje celou řadu různých pečiv, však pravděpodobně nešlo čistě o vyústění konkurenčního boje mezi více výrazy nesoucími tentýž význam, nýbrž i o zánik dřívějšího druhu, resp. dřívějších druhů pečiva, srov. studii A. Hlávkové *Calt*: Malý příspěvek ke staročeským reáliím (Hlávková, 2010, s. 251): „Je patrné, že v minulosti (dodnes jen v nářečích) se tímto názvem označovala celá řada druhů pečiva, které se lišily tvarem (trojhran, placka, vdolek, koláč, podlouhlá houska, šiška, buchta, pokroučka), chutí (většinou sladké – buchta, koláč, vánočka, ale i chléb, bramborové placky) i funkcí (pečivo svatební, pečivo jako dar šestinedělkám). Vznik nových jídel a následně jejich název byl většinou motivován nějakou důležitou ingrediencí, způsobem přípravy či konzumací anebo tvarem a povrchem.“

Slovo *cukrkandl* vykládá ASCS jako hovor. zast. kandysový cukr, kandys 1. SSJČ uvádí navíc ještě zastaralou podobu *cukrkanda* a ve stylovém hodnocení je přísnější, výklad je však shodný: ob. kandysový cukr, kandys. Podívejme se tedy na heslo *kandys*: SSJČ: řepný cukr získaný krystalováním ve velkých krystalech; ASCS: 1. rafinovaný cukr ve velkých bezbarvých, nažloutlých až černých krystalech vyráběný pozvolnou krystalizací cukerných roztoků, 2. přesycený roztok sacharózy používaný pro úpravu povrchu někt. cukrovinek (např. želé, fondánu). Definice v obou lexikonech jsou poměrně odborné, postrádají pragmatickou složku. Zpracovatelka hesla *cukrkandl* v ASSČ se pokusila o odlišný přístup, který bude vstřícnější k uživateli slovníku: *cukrkandl* (2. j. -lu, 6. j. -lu) m. než. zast. velké krystaly cukru používané jako sladidlo nebo pamlsek: *cucat cukrkandl*; *koupit si cukrkandl*; *do čaje jsme si dali cukrkandl*.

V korpusu SYN převládá přenesené užití slova *cukrkandl* (*být sladký jako cukrkandl; být jako z cukrkandlu; herecký i režijní cukrkandl* ap.). Co se týče základního významu, nacházíme jej v kontextech jako *nastrouhej lot cukrkandlu; Nechybí ani pestrobarevný cukrkandl ve skleněných dózách a v papírových kornoutech či homole cukru se štípacími kleštěmi na ně.; Vzpomínáte si na chuť cukrkandlu nebo fialek?*, zřetelně odkazujících k dřívějším dobám a jejich reáliím. Kandysový cukr se stále vyrábí a užívá jako sladidlo, nikoli však s označením *cukrkandl*; zde je tedy kvalifikátor zast. namísto. Jako pamlsek se ale kandysový cukr v současnosti nekonzumuje o nic častěji než např. cukr v kostkách; v tomto případě se tedy jedná o historismus.

4. Závěr

V tomto článku jsme se věnovali problematice vymezení pojmů archaismus a historismus s důrazem na jejich vzájemný vztah. Porovnali jsme definice z jednojazyčných výkladových slovníků, představili jsme vybranou českou a slovenskou odbornou literaturu a lexikografické zásady pro zpracování diachronně příznakových slov (temporalismů). Na příkladech slov *berně, calta* a *cukrkandl* jsme se pokusili demonstrovat, že hranice mezi archaismy a historismy není vždy zcela ostrá, přestože oddělování archaismů a historismů autoři odborných pojednání zpravidla nezpochybňují (možná vedeni snahou udržet výklad jednoduchý, snadno přístupný např. pro studenty).

Pro rozlišení archaismů a historismů se jako ústřední ukázala následující kritéria: příčina zastarávání lexikálních jednotek, možnost tvorby synonym a využití v různých typech textů. Archaismy zastarávají proto, že ustupují jiným výrazům, které se staly běžnějšími; historismy označují zaniklé, s minulostí spjaté reálie a jevy, přičemž jako svízelné se někdy ukazuje určení toho, jak velká část reálií a jevů se může změnit, aby šlo stále o tutéž skutečnost. Historismy na rozdíl od archaismů nemívají v současném jazyce synonyma. Archaismy se užívají v běžné mluvě (zejména starší generace), dále je nacházíme ve stylově vyšších projevech i v (především dřívější) beletrii. Historismy se užívají v odborných historických textech, v pamětech a beletrii. Mezi archaismy neřadíme pouze spisovné lexémy (srov. *ajznbónák, apatyka, arest*).

Rozlišování slov příznakových v časovém aspektu na zastaralé výrazy, které se užívají v běžné mluvě zejména starší generací, a archaismy, záměrně užitě stylové prostředky v uměleckém stylu, jak je prosazoval B. Havránek, nebylo dalšími autory přejato jako celek. Jedna část tohoto přístupu však bývá někdy nelogicky izolovaně přebírána, a sice při deklaraci uplatnění archaismů výhradně v uměleckém stylu.

Ve vztahu k zastaralým výrazům byla zjištěna terminologická rozrůzněnost. Ta může mít své metodologické opodstatnění a není třeba ji kritizovat; autoři odborných pojednání by si ale měli uvědomovat, že tato nejednotnost existuje, a měli by dbát na to, aby neopomněli vysvětlit, jak oni sami rozumějí termínům,

o nichž píší. Zastaralé výrazy lze chápat jako hyperonymum k archaismům a historismům, jako synonymum pro archaismy, odlišovat je od archaismů podle funkce užití nebo podle stupně zastaralosti.

Literatura a zdroje

- Blatná, R. (1995): Metajazyk v lexikografii. In: F. Čermák – R. Blatná (eds.), *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H, s. 72–89.
- Bosák, J. (2008): Odras dynamiky jazyka v sústave funkčných kvalifikátorov. In: A. Jarošová – A. Rangelova – J. Světlá (eds.), *Lexikografie v kontextu informační společnosti*. Praha: ÚJČ AV ČR, s. 123–131.
- Busse, U. (1996) Neologismen. Der Versuch einer Begriffsbestimmung. In: M. Gellerstam et al. (eds.), *Euralex '96. Papers submitted to the 7th EURALEX International Congress on Lexicography in Gothenburg, Sweden*. Göteborg: Göteborg University, s. 645–658.
- Čapek, K. (1920): *Kritika slov* [online]. Cit. 2015-04-01. <<http://bit.ly/1GOUHZZ>>
- Čechová, M. – Krčmová, M. – Minářová, E. (2008): *Současná stylistika*. Praha: NLN.
- Čermák, F. (2010): *Lexikon a sémantika*. Praha: NLN.
- Encyklopedie Universum 5* (2006). CD-ROM. Praha: Euromedia Group.
- Filipec, J. – Čermák, F. (1985): *Česká lexikologie*. Praha: Academia.
- Filipec, J. (1995): Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového. In: F. Čermák – R. Blatná (eds.), *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H, s. 14–49.
- Findra, J. – Gombala, E. – Plintovič, I. (1987): *Slovník literárnevedných termínov*. Bratislava: SPN. Citováno dle Skladaný, J. (1997): Čo s archaizmami a historizmami v súčasných slovníkoch. In: S. Ondrejovič (ed.), *Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*. Sociolingvistica Slovaca 3. Bratislava: Veda, s. 246–251.
- Flemrová, A. (2011): Nemít hlavu jen na kokrhel. *Hospodářské noviny*, 16. 9. 2011, s. 11.
- Havránek, B. (1963): *Studie o spisovném jazyce*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- Havránek, B. a kol. (1960): Výklad o uspořádání slovníku. In: *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Nakladatelství ČSAV, s. XI.
- Hladká, Z. (1995): Lexikologie. In: P. Karlík – M. Nekula – Z. Rusínová (eds.), *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN, s. 65–108.
- Hlávková, A. (2010): Caltá: Malý příspěvek ke staročeským reáliím. *Linguistica Brunensia*, roč. 58, č. 1–2, s. 247–252.
- Homoláč, J. – Mrázková, K. (2014): K stylistickému hodnocení jazykových prostředků, zvláště lexikálních. *Slovo a slovesnost*, roč. 75, č. 1, s. 3–38.
- Hořínek, F. (2012–2013): *Vývoj právní úpravy daní na našem území* [online]. Cit. 1. 4. 2015. <<http://bit.ly/1D7l0Z0>>
- Hoskovec, T. (2002): Synchronie a diachronie. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, s. 471.
- Chloupek, J. (1997): Lexikální stavba uměleckých textů. In: M. Čechová – J. Chloupek – M. Krčmová – E. Minářová, *Stylistika současné češtiny*. Praha: ISV – nakladatelství, s. 230–236.
- Jarošová, A. – Buzzáskyová, K. – Bosák, J. (2006): Východiská a zásady spracovania slovníka. In: K. Buzzáskyová – A. Jarošová (eds.), *Slovník súčasného slovenského jazyka*. Bratislava: Veda, s. 13–47.
- Jelínek, M. (1995): Stylistika. In: P. Karlík – M. Nekula – Z. Rusínová (eds.), *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN, s. 699–780.

- Jílková, L. (2007): Dotazníkový dialog mezi nejstarší a nejmladší generací. In: J. Hoffmannová, O. Müllerová (eds.), *Čeština v dialogu generací*. Academia, Praha, 2007, s. 177–218.
- Kinne, M. (1998): Der lange Weg zum deutschen Neologismenwörterbuch. Neologismus und Neologismenlexikographie im Deutschen: Zur Forschungsgeschichte und zur Terminologie, über Vorbilder und Aufgaben. In: W. Teubert (Hg.), *Neologie und Korpus*. Tübingen: Narr, s. 63–110.
- Krčmová, M. (1997): Slohová charakteristika prostředků lexikálních. In: M. Čechová – J. Chloupek – M. Krčmová – E. Minářová, *Stylistika současné češtiny*. Praha: ISV – nakladatelství, s. 121–131.
- Křen, M. – Čermák, F. – Hlaváčová, J. – Hnátková, M. – Jelínek, T. – Kocek, J. – Kopřivová, M. – Novotná, R. – Petkevič, V. – Procházka, P. – Schmiedtová, V. – Skoumalová, H. – Šulc, M.: *Korpus SYN*, verze 3 z 27. 1. 2014 [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Cit. 1. 4. 2015. <www.korpus.cz>
- Lišková, M. (2013): Způsob označování stylové příznakovosti ve výkladovém slovníku. *Jazykovedné aktuality*, roč. 50, č. 3–4, s. 154–158.
- Martincová, O. (2002a): Archaismus. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, s. 45–46.
- Martincová, O. (2002b): Historismus. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, s. 166.
- Ondrus, P. – Horecký, J. – Furdík, J. (1980). *Súčasný slovenský jazyk: Lexikológia*. Bratislava: SPN.
- Ripka, I. – Imrichová, M. (2011): *Kapitoly z lexikológie a lexikografie*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity.
- Skladaná, J. (1995): Štylistické hodnotenie niektorých lexikálnych jednotiek z obdobia 50. – 80. rokov. In: J. Doruľa (ed.), *Spisovná slovenčina a jazyková kultúra: Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994*. Bratislava: Veda, s. 162–166.
- Skladaná, J. (1997): Čo s archaizmami a historizmami v súčasných slovníkoch. In: S. Ondrejovič (ed.), *Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolinguistica Slovaca 3*. Bratislava: Veda, s. 246–251.
- Svensén, B. (2009): *A Handbook of Lexikography: The Theory and Practice of Dictionary-Making*. Cambridge: Cambridge University Press.

Seznam slovníků a jejich zkratk

- ASCS – *Akademický slovník cizích slov*. Praha: Academia, 1995.
- ASSČ – *Akademický slovník současné češtiny*. Rukopis A–E. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
- KSSJ – *Krátký slovník slovenského jazyka*. Bratislava: Veda a Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, 1987.
- SSČ – *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 2000.
- SSJ – *Slovník slovenského jazyka*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1959–1968.
- SSJČ – *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Academia, 1960–1971.
- SSouČČ – *Slovník současné češtiny*. Brno: Lingea, 2011.
- SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka A–G, H–L*. Bratislava: Veda, 2006–2011.

Lexikologicko-lexikografické odpoledne na počest 100. výročí narození Josefa Filipce

Na počátku letošního roku, 5. února 2015, se v budově Akademie věd na Národní třídě konalo slavnostní přednáškové a vzpomínkové odpoledne k uctění památky Josefa Filipce, významného českého jazykovědce, lexikologa a lexikografa, dlouholetého pracovníka Ústavu pro jazyk český (v letech 1969–1977 vedoucího oddělení lexikologie a lexikografie, v letech 1971–1976 zástupce ředitele ústavu). Slavnostní akci uspořádalo Jazykovědné sdružení České republiky v Praze ve spolupráci s oddělením současné lexikologie a lexikografie ÚJČ AV ČR, v. v. i.

Na programu byly nejen podnětné přednášky inspirované dílem Josefa Filipce, ale zazněly také osobní vzpomínky pamětníků a spolupracovníků, buď jimi přímo přednesené, nebo alespoň reprodukované. V následujícím bloku příspěvků jsou zařazeny jak psané verze proslovených přednášek, tak většina ze vzpomínek a příležitostných textů.

Za připomenutí neformálních setkávání na půdě ÚJČ, jichž býval J. Filipce aktivním účastníkem a přispěvatelem do jejich programu, jsme velmi vděční pracovníkům oddělení vývoje jazyka ÚJČ. Svým vystoupením se zpěvy i nástroji oživil text Josefa Macka a Igora Němce nazvaný *Světové jméno*, který vznikl při příležitosti oslavy Filipcových šedesátin v roce 1975.

Díky všem účastníkům – referujícím i posluchačům – a díky tradičně bezchybnému organizačnímu zajištění ze strany Jazykovědného sdružení se celé odpoledne odehrávalo ve velmi příjemné, bezprostřední a srdečné atmosféře. Poděkování patří všem referentům, pamětníkům, spolupracovníkům a rodině za napsané vzpomínky a poskytnuté materiály.

U příležitosti Filipcova jubilea byla péčí úseku bibliografie ÚJČ vydána souborná *Bibliografie prací Josefa Filipce za léta 1948–2003*.

Bylo nám ctí a potěšením připravovat slavnostní setkání na počest člověka, který osvědčil tak vynikající odborné i lidské kvality.

za oddělení současné lexikologie
a lexikografie ÚJČ AV ČR, v. v. i.

Pavla Kochová

K pojetí variantnosti u Josefa Filipce

Olga Martincová

o.martincova@seznam.cz

U příležitosti stého výročí narození Josefa Filipce, předního představitele české lexikologie a lexikografie, chceme zde připomenout jeho zájem o tematiku variantnosti v jazyce, zejména variantnosti v rovině lexikální. Poznamenejme na úvod, že v jeho pracích náležejících k tomuto tematickému okruhu jsou zastoupeny knižní monografie, teoretické studie a články i stati programové, zaměřené na úkoly lexikologického výzkumu,¹ a také díla lexikografická – *Příruční slovník jazyka českého* (1935–1957), *Slovník spisovného jazyka českého* (1960–1971) a *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (1. vyd. 1978; další vydání 1994, 2003).²

Pro ilustraci, jaké postavení zaujímá tematika variantnosti ve Filipcově přístupu k lexiku i jakou roli jí J. Filipec přikládá od počátku své teoretické činnosti, lze uvést úvodní výklad synonym v monografii *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie* (1961, s. 9): „**Synonyma** patří mezi paralelní jazykové prostředky (...). Pojem **paralela**, v našem případě lexikální, je však širší a zahrnuje vedle synonym i slova souřadná (...), dále antonyma a paralelní prostředky různých jazyků. (...) Příbuzný pojem širší než synonymum je také **varianta** (variace). O variantách mluvíme ve fonologii, ve stylistice, ale i gramatice (např. tvarosloví). Z hlediska synonymické řady by bylo možné mluvit o variantách základního synonyma.“ – Jak patrně, J. Filipec zde nejenže přistupuje k vymezení synonym na základě jejich poměru k paralelním prostředkům a variantám, ale také upozorňuje, že otázka variant patří do kompetence všech úseků tradiční jazykovědy včetně funkční stylistiky.

V našem příspěvku se pokusíme alespoň v obrysu postihnout Filipcovo pojetí variantnosti v lexiku, přiblížit tematické okruhy jeho zájmu, naznačit jejich postupné propracovávání a spolu s tím upozornit, na které otázky ve svých pracích klade důraz.

1. První prací, v níž se již rýsuje budoucí Filipcova koncepce variantnosti a lexikálních variant, je široce pojatá, teoretická studie *Lexikálně sémantická*

¹ Výběr těchto prací uvádíme v seznamu literatury.

² J. Filipec spolupracoval na PSJČ od r. 1947 (od písmene u); na SSJČ se podílel jako autor i jako redaktor synonym: navrhl zásady zpracování synonym a revidoval podle nich zpracovaná hesla (viz Čsyn, s. 5); o SSČ se vedle autorského podílu zasloužil jako hlavní tvůrce koncepce a hlavní redaktor (vedle F. Daneše).

výstavba hesla – ústřední otázka lexikografické práce (Na materiále jednojazyčných slovníků) (1957).³

Předně se v ní J. Filípec vyslovuje – v souvislosti s problematikou totožnosti slova – k **variabilitě slova**. Mluví o tom, že pozorujeme-li slovo ve stejném významu a v různých jeho užitích, zjišťujeme, že se některé jeho významové znaky stále opakují a jsou všem užitím společné, jiné se různě mění (s. 133). Své obecné výklady o významové totožnosti slova v jednotlivých užitích, dané hlavními významovými znaky, a o pohybu významových znaků vedlejších pro ozřejmení ilustruje příkladem slovesa *hnáti*. Upozorňuje přitom, že tyto znaky pozorujeme zvlášť názorně v takovém užití, v němž můžeme význam explicitně vystihnout pomocí předponových odvozenin téhož slovesa. (Srov. Filípcův příklad: **hnáti** (koho, co) uvádět, nutit do pohybu, obyč. rychlého: *h. koně, ovce na pastvu* [...]; *h. nepřítele* pronásledovat, stíhat; *h. slepice na dvůr* vyhánět; *h. kluka z pohovky* zahánět; *h. zatčeného puškou* strkat, popohánět ap. – s. 133) – Poznámenejme, že zřetel k variabilitě slova předznamenává hluboký Filípcův zájem o problematiku **invariantu** a **variant**. (Viz zejména statě *K otázce invariantu a variant v lexikální sémantice*, 1970, a *K problematice jazykových variant*, 1980.)

Kromě tohoto výkladu variability slova, tj. z hlediska sémantického, nastiňuje Filípec ve své studii **další aspekt** lexikální variantnosti: „lexikální abstrakce [lexikální jednotka jako abstrakce – O. M.] zahrnuje i formální i významovou složku slova (formální složka zahrnuje zvukové a grafické varianty)“ (s. 140). V tomto případě přístup k variantnosti zakládá na formální stránce slova. V pozdějších pracích o tomto typu variant hovoří jako o **variantách formálních** (1968, s. 266) nebo **tvarových** (1970, s. 275) nebo **lexikálních** (*Člex*, s. 35).

Charakteristika, že slova mnohoznačná „představují ve své významové rozrůzněnosti lexikálně strukturní varianty slova“ (1957, s. 142), postřeh, že v synonymních řadách je význam základního, pojmového, opěrného synonyma obsažen jednak ve významu příznakových členů řady a jednak různě specifikován (1957, s. 149), naznačuje příští promýšlení problematiky **sémantických variant**.

2. V monografii *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie* (1961; dále Čsyn) se dostává do popředí Filípcova zájmu poměr **dublet a synonym** a zejména poměr **slovotvorných variant a slovotvorných synonym**.

Co se týče dublet, Filípec zastává stanovisko (Čsyn, s. 10), že termín **dubleta** je ustálen pro hláskové, tvarové nebo významové dvojice (dvojtvary, druhotvary) téhož slova nebo téže slovní formy (srov. příklady jím uváděné *měřiti – mířiti*, *brambor – brambora*, *kostka – kůstka*) a že pojem dubleta v poměru k pojmu synonymum je jednak širší, jednak užší.

³ Studie v nezkrácené podobě vyšla v časopise *Slovo a slovesnost* r. 1957. V kratší verzi, s podílem B. Havránka, byla přednesena jako referát na konferenci *O vědeckém poznání soudobých jazyků* (1956) a otištěna ve stejnojmenném sborníku (1958).

Pohled na dosavadní vymezování synonym z hlediska jejich formy znamená pro J. Filipce otázku, „zda lexikální jednotky téhož významu s částečně stejnými formami slov představují varianty téhož slova nebo dvě různá slova, dvě různá synonyma“ (Čsyn, s. 242). Konkrétně mu jde o vzájemný poměr **slovotvorných synonym** a **slovotvorných variant**, o hranici mezi nimi, o řešení takových relací, jako např. mezi adjektivy *horní* a *hořejší*, mezi substantivy jako *boroví* – *borovičí* – *borovina* – *borovisko*, mezi kompozity *jazykověda* – *jazykozpyt* ap.

K otázce hranic mezi slovotvornými variantami a synonymy přistupuje Filipce na základě kritéria stejnosti kořeného morfému a roznosti přípon. V jeho pojetí jde o varianty, „jestliže je týž význam vyjádřen týmž kořenovým morfémem s různými příponami“ (Čsyn, s. 242). K slovotvorným variantám tedy patří např. *boroví* (borové mláží; borový les) – *borovičí* (borové mláží) – *borovina* (borový les) – **borovisko* (borový les) – **boří* (borové mláží), k slovotvorným synonymům pak *jazykověda* – *jazykozpyt*, *dřevorubec* – *drvoštěp* aj. Podotýká ovšem, že hranice slovotvorných variant nejsou zcela pevné. Má tím na mysli, že slovotvorné varianty a slovotvorná synonyma „se v praxi prostupují“ (srov. Filipcův příklad v Čsyn, s. 242: *dolní* – *spodní* – *dolejší* – *dolení*). Vzhledem k tomu, že k slovotvorným variantám přistupuje Filipce jako k jevu lexikologickému, považuje slovotvorné varianty se stejným kořenem, ale různým sufiksem za „různá slova“ (Čsyn, s. 243; srov. též 1980, s. 310; 1995a, s. 21), (v jiné textaci) za „samostatná slova“ (Člex, s. 36).⁴

3. Naznačili jsme, že J. Filipce věnuje velký zájem otázce **variant a invariantu** v plánu sémantickém. Je na místě připomenout, že jeho přístup je inspirován pražskou školou, jejím pojetím invariantu a variant ve fonologii, i lingvistikou zahraniční (L. Hjemšlev, O. S. Achmanova aj.).

V programové stati *K úkolům české lexikologie* (1968) formuluje otázku: „Jestliže lexém představuje úroveň formálního invariantu LJ [lexikální jednotky – O. M.], naskytá se otázka, jaký je k němu sémantický invariant“ (s. 266). V návaznosti na to vyslovuje otázku další: „Je to celý významový komplex nebo hlavní (motivující) význam nebo tzv. obecný význam?“ (1968, s. 266).

V stati *K otázce invariantu a variant v lexikální sémantice* (1970) zdůrazňuje, že důležitým úkolem (lexikální) sémantiky je zjišťování invariantních sémémů.

V článku *K problematice jazykových variant* (1980) pak kondenzovaně vyjadřuje své pojetí: „... jednak je pojem invariantu v souvislosti s otázkou polysémie, jednak se vztah invariantu a variant realizuje mezi základním synonymem (dominantou) a jednotlivými členy synonymické řady“ (1980, s. 313).

4. K tematickým okruhům variantnosti v rovině lexikální, k otázkám, jimž J. Filipce věnuje pozornost, náleží také **složka pojmoslovná a terminologická**.

⁴ O závažnosti lišení slovotvorných variant a slovotvorných synonym, o aktuálnosti této problematiky mj. pro jednojazyčný výkladový slovník svědčí novější rozsáhlá studie A. Jarošové (2009).

Na tomto úseku nejenže soustavně sleduje, v kterých významech se termín *varianta* v naší a zahraniční lingvistice užívá (viz zejména stat' *K problematice jazykových variant*, 1980), ale také formuluje, pro které jevy termín *varianta* vyhrazuje.

Ve Filipcově určení **termín varianta** znamená: 1) realizaci (manifestaci) jednotky, která má povahu invariantu; invariantními jednotkami jsou fonémy, morfémy, lexémy, sémémy (1970, s. 273; podobně 1980, s. 308; Člex, s. 239); 2) z hlediska sémantického: synonyma jsou různoslovné sémantické varianty (1980, s. 309); u polysémického lexému základními významovými invariantami jsou sémémy, variantami jsou ty významy, které odkazují na základní synonymum (Člex, s. 137);⁵ 3) z hlediska formy jazykových jednotek: „Varianty jsou paralelní, dvojí a několikeré způsoby vyjádření, výrazové modifikace téže jazykové jednotky mající též pojmový význam lexikální, popř. gramatický. Dvoučlenné varianty, především tvarové, jsou dublety (dvojtvary).“ (1980, s. 308; podobně Člex, s. 35).

Uvedme ještě, že k variantám ve smyslu „výrazových modifikací“ řadí (v zásadě ve shodě s obvyklým rozlišováním lexikálních variant na hláskové, morfologické a slovtvorné) a) varianty **hláskové a grafické** (*brzy/brzo, bačkorka/bačkůrka; akát [-k-, -g-]; bezpochyby / bez pochyby, analýza/analysa*); b) **morfologické** (*berla/berle, barok/baroko*, 2. sg. *bacil, -u/-a*) a c) **slovtvorné** (*bestialnost – bestialita, boční – bočný*) (Člex, s. 35; srov. též 1979, s. 193).

5. V úvodu jsme připomenuli, že Filipcův zájem o tematiku variantnosti v rovině lexikální je třeba vidět v souvislosti s jeho činností **lexikografickou**.

Zřetel k variantnosti lexika při lexikografickém popisu slovní (resp. lexikální) zásoby pokládá J. Filipec v mnoha ohledech za zásadní.⁶ Z hlediska typu a cíle slovníku, z hlediska jeho makrostruktury zdůrazňuje, že „otázka výběru [heslových slov a jejich významů do hesláře – O. M.] souvisí s otázkou variant a dublet (tvarových i významových)“ (1979, s. 192). Ve vztahu k heslovému slovu připomíná, že „heslové slovo je lexém charakterizovaný jistým pravopisem a jistou výslovností [...], popř. rozrůzněný dubletou nebo variantou“ (1995a, s. 21). Pokud jde o typy a druhy variant,⁷ upozorňuje na důležitost jejich zjišťování, výběru a míry jejich zastoupení ve slovníku vzhledem k jazykové, resp. lexikální normě (1979, s. 192–193; 1978, 1995b).

⁵ Pro názornost uvádíme Filipcův příklad polysémního adjektiva *lehký*: první dva významy, tj. ‚mající malou váhu‘ (*l. zavazadlo*) a ‚mající něco v malé míře‘ (*l. trest*), jsou invarianty, další tři významy (‚málo namáhavý‘, ‚klidný, tichý‘, ‚svižný, pružný‘) jsou variantní, protože odkazují na základní synonyma, tj. *snadný, tichý a pružný* (*l. úkol, l. smrt, l. krok*) (Člex, s. 137).

⁶ Srov. výklad v *Zásadách zpracování v Slovníku spisovné češtiny* (1978, s. 780).

⁷ V stati *Kodifikace a slovník* (1979), která patří k přípravným studiím pro SSČ, ukazuje, které varianty SSČ uvádí. Patří k nim varianty hláskové (pravopisné, výslovnostní), morfologické, slovtvorné, lexikální (*hoch – chlapec*), sémantické synonyma s významovými rozdíly, např. *odvážný, statečný, zmužilý*), frazeologické, varianty diferencované sémanticky (*kolínko (uzené) – kolénko (na stéble)*), stylisticky, místně, časově a frekvenčně.

V obecném rámci Filipcova přístupu k lexikálním variantám poutají k sobě pozornost jevy, jejichž řešení zůstává otevřené. Mimo jiné k nim náleží řešení poměru, resp. **hranic slovotvorných variant a slovotvorných synonym**. Uvedme pro připomenutí Filipcových podnětů alespoň některé z otázek, na něž Filipec v tomto okruhu explicitně nebo alespoň formou příkladu upozorňuje.

Patří k nim předně otázka, zda slova jako *bestiálnosť* a *bestialita* (viz příklad výše), tj. **izolexémní deriváty s formantem cizího původu a s formantem domácím**, lze pokládat za slovotvorné varianty a považovat je za společné heslové slovo, či nikoli. (Srov. též názvy osob se sufixy *-er* a *-ař* (*sprejer* – *sprejař*), *-ista* a *-ař/-ář* (*bonsajista* – *bonsajář*), *-ista* a *-ovec* (*hegelista* – *hegelovec*); adjektiva jako *diachronický* – *diachronní*, *deduktivní* – *dedukční* aj.) Na obtíže s tím spojené ukazuje mj. jejich zpracování v SSJČ a v SSČ.⁸

Z Filipcova příkladu *boční* – *bočný* (viz výše) vyplývá otázka, zda k slovotvorným variantám lze počítat **izolexémní deriváty s formanty -ní a -ný** (a podobně i s *-ový* a *-ní* aj.), jde-li o výrazy polysémní, ale jen s částečnou shodou sémantických struktur. (Srov. uvedení např. podob *boční* a *bočný*, *živelný* a *živelní* aj. v SSJČ jako dvojích podob téhož slova.)

Inspirativní je také Filipcovo upozornění na **variantní podoby deminutivních adjektiv**, na jejich výběr do výkladového slovníku v souvislosti s posuzováním *Krátkého slovníku slovenského jazyka* (Filipec, 1989).

V našem krátkém připomenutí Filipcova pojetí variantnosti v rovině lexikální jsme si všimli těch složek této široké problematiky, které jsou pro Filipcův pohled charakteristické. Z hlediska teoretického je třeba vyzdvihnout Filipcovu pozornost věnovanou otázce slovotvorných synonym a slovotvorných variant, jeho pokus řešit problematiku variant a invariantu v oblasti lexika i snahu přispět k ujasnění otázek terminologických. Ožívá-li dnes v souvislosti s úkoly naší synchronní a diachronní lexikografie tematika lexikální variantnosti, lze v pracích J. Filipce najít četné inspirace.

Literatura

- Filipec J. (1957): Lexikálně sémantická výstavba hesla – ústřední otázka lexikografické práce (Na materiále jednojazyčných slovníků). In: *Slovo a slovesnosť*, 18, s. 129–150.
- Filipec J. – Havránek, B. (1958): Lexikálně sémantická výstavba hesla – ústřední otázka lexikografické práce (Na materiále jednojazyčných slovníků). In: *O vědeckém poznání soudobých jazyků*. Praha: Nakl. ČSAV, s. 178–188.
- Filipec, J. (1961): *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie (Příspěvek k poznání systému ve slovní zásobě)*. Praha: Nakl. ČSAV. (Čsyn)
- Filipec, J. (1968): K úkolům české lexikologie. In: *Slovo a slovesnosť*, 29, s. 259–276.

⁸ V SSJČ je výraz *bestialita* uveden jako heslové slovo a *bestiálnosť* jako jeho synonymum. Lexém *bestiálnosť* se však jako samotné heslové slovo nepodává, je přihrázován k heslovému adjektivu *bestiální*. Na rozdíl od SSJČ jsou v SSČ oba lexémy přihrázovány k heslovému substantivu *bestie* a umístěny vedle sebe bez jakékoli diference.

- Filipec, J. (1970): K otázce invariantu a variant v lexikální sémantice. In: *Slavica Slovaca*, 5, s. 272–280.
- Filipec, J. (1978): Die Dialektik von Stabilität und Variabilität im Wortschatz. In: *Variabilität in Sprachsystem und Text*. Leipzig: Karl-Marx-Univ., s. 581–584.
- Filipec, J. (1979): Kodifikace a slovník. In: *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha: Academia, s. 190–197.
- Filipec, J. (1980): K problematice jazykových variant. In: *Slovo a slovesnost*, 41, 1980, s. 308–313.
- Filipec, J. – Čermák, F. (1985): *Česká lexikologie*. Praha: Academia. (Člex)
- Filipec, J. (1989): Nad novým jednosvazkovým slovníkem současné slovenštiny. In: *Naše řeč*, 72, s. 29–37.
- Filipec, J. (1995a): Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového. In: *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H, s. 14–49.
- Filipec, J. (1995b): Lexikální norma. In: *Slovo a slovesnost*, 56, s. 190–203.
- Jarošová, A. (2009): Problematika lexikálnej variantnosti a spôsoby jej lexikografického zachytenia. In: *Dynamické tendencie v slovenskom pravopise*. Bratislava: Veda, s. 98–134.
- Průruční slovník jazyka českého (1935–1957)*. Praha: Státní nakladatelství. (PS)
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (1. vyd. 1978; 2. vyd. 1994, 3. vyd. 2003). Praha: Academia. (SSČ)
- Slovník spisovného jazyka českého (1960–1971)*. Praha: Nakl. ČSAV. (SSJČ)

Dílo Josefa Filipce (1915–2001) jako inspirace v éře korpusové lingvistiky Několik poznámek

Marie Vachková

Ústav germánských studií FF UK v Praze
marie.vachkova@ff.cuni.cz

1. Úvodem

S velkou úctou před osobností a dílem Josefa Filipce se chci krátce zamyslet nad tím, jak vnímáme jeho dílo dnes. Které myšlenky se objevují při diskusích nad otázkami teorie lexika, čteme-li Filipcova díla v kontextu dnešní lexikologie a lexikografie, a jak na ně lze navázat? Vycházím z aktuálního výzkumu v Ústavu germánských studií FF UK v Praze.

2. Četba a otázka její aktuálnosti

Kromě současných pramenů (Hanks, 2007) patří k povinné četbě našich doktorandů i díla dřívější či již klasická, z nichž vytušíme úzké kontakty tehdejších pracovníků ÚJČ ke kolegům v bývalé NDR.⁹ Z ústního podání pamětníků¹⁰ víme, jakým objevem byla pro tehdejší německé lingvisty Filipcova kniha o synonymii (*Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*, Praha, 1961). Zvlášť blízké jsou germanistům texty německé (Eichlerem vydaná *Studia Lexicologica*. Verlag Otto Sagner, 1996), dále pak některé vybrané studie.

Zároveň je nutno přiznat, že bariérou pro současného mladého čtenáře se stává ve Filipcových textech jeho individuální terminologický úzus (např. *lexie*), rozpaky budí i úzus rozlišování termínů *lexikální jednotka* (v něm. textu *lexische Einheit*, *lexikalische Beziehungen*, *lexikologisches System*), studenti se též občas pozastavují nad sevřeností a neúprosnou logikou textů, které se svým duchem liší od ducha textů současných. Abstrahujme ale od těchto momentů a zamysleme se nad tím, jak příhodná doba je pro četbu těchto textů v době, kdy lingvistické disciplíny zabývající se slovní zásobou profitují z elektronického zpracování až nepředstavitelně objemných dat.¹¹ Empirické metody vyvíjené k jejich zpřístupnění a zprehlednění jsou dílem informatiků či lingvistů (někdy v jedné

⁹ Jako germanista hodnotil Josef Filipec význačné zahraniční lingvistické práce (viz archiv časopisu *Naše řeč*), byl editorem svazků ke konfrontační lingvistice (*Beiträge zur konfrontierenden Sprachwissenschaft*, Halle/Saale, 1976, 211 s.). Obdivujeme i jeho rozhled v oblasti francouzské lexikologie, který je patrný v jeho díle o synonymii.

¹⁰ Mj. pamětnice PhDr. Běly Poštolkové, CSc.

¹¹ Znalosti základů korpusové lingvistiky si odnášejí ze studia již bakaláři.

osobě)¹² nebo vznikají na základě interdisciplinárních kontaktů (případ Lexikografické sekce ÚGS, Ústavu Českého národního korpusu atd.), a tak by se snad mohlo někdy zdát, že strukturalistická díla snad můžeme odsunout stranou. Lze z nich dnes vůbec ještě něco použít? Proč raději nestudovat jen díla současná? S těmito názory se setkáváme u mladých zahraničních kolegů zejména v těch zemích, kde vazba na pražskou školu není silná. Je pochopitelné, co se strukturalismu v kontextu dnešního výzkumu často vytýká např. s ohledem na výzkum lexikálně-sémantických vztahů: je to velký důraz na systém, izolovaný od individuálního vnímání významu, diskursu, přístup, který nevyužívá současných metod.¹³ Tuto částečně oprávněnou kritiku, která z velké části postihuje jaksi samozřejmé rozdíly mezi staršími a novějšími hledisky výzkumu, je nutno též doplnit o reflexi doby, v níž byly humanitní vědy vystaveny ideologickému tlaku. Na druhou stranu celá řada myšlenek, z nichž vychází současný výzkum lexika, je ve Filipcových textech již nějakým způsobem přítomna, a tak inspiruje dodnes a jako zcela zastaralá se rozhodně nejeví.

3. Pestrost přístupů i metodologie

S příchodem kognitivní lingvistiky se sice objevují nové obsahy výzkumu, mnohdy jde ale víceméně o pokračování strukturní lingvistiky: záměr mapovat kognitivní struktury mentálního slovníku skrývající se za strukturami jazykovými je uváděn často. Od kognitivní lingvistiky v původním slova smyslu (tj. exaktní disciplíny vycházející z poznatků neurologie, neurofyzologie a lingvistiky)¹⁴ se tematika bádání značně rozrostla a z metodologického hlediska přesáhla i do korpusového výzkumu jazyka. Zkušenosti zatím ukazují, že je moudré zabývat se novými směry i klasiky. Strukturalisticky koncipovaná lexikologie totiž dodnes poskytuje již pregraduálním studujícím velmi solidní, pedagogickou praxí osvědčený teoretický vstup. Teprve poté je možno začít stavět stanovený řád do jiných perspektiv na základě nových poznatků.¹⁵

¹² Viz práce kolektivu Ústavu Českého národního korpusu FF UK, dostupné z: <https://ucnk.ff.cuni.cz/publikace.php>. (25. 8. 2015)

¹³ Srov. formulaci Paradis (2011a): *For decades, research on antonymy was tied up with the structuralist approach to meaning as a system of relations between words, leaving it separated from new insights into the dynamics of conceptual representations, and thus invisible to new observational techniques in linguistic research. With the growing sophistication of Cognitive Semantics and the development of computational facilities and experimental techniques, the foundation for research on antonymy has considerably improved.*

¹⁴ Srov. Schwarz-Friesel, 2008.

¹⁵ *A leading principle in Cognitive Semantics is that meanings are mental entities in conceptual space. Meanings are in people's minds rather than relations within language, as in Structuralism. Words and expressions do not 'have' meanings but are cues for making inferences that promote adequate reasoning and understanding (...). Words and expressions evoke specific profilings of conceptual structures when they are used in text and discourse. Lexical meaning is the relation between the relevant parts of the total meaning potential of words and*

I klasifikace sémantických a logických kategorií v oblasti možných lexikálních vztahů včetně struktur slovníkových (založených např. u výkladových slovníků na klasické definici – genus proximum a differentia specifica) totiž odrážejí základní struktury mentálního slovníku, k nimž se s pomocí jiných oborů snad jednou alespoň přiblížíme. Tak např. Henrik Nikula hovoří o hypotéze dvojího kódování (dual coding) s velkou důvěrou, ač důkaz této hypotézy bude asi ještě dlouho dezideratem. Dvojí kódování lexika přirovnává k digitální (abstraktní, definiční) a analogové (konkrétní příkladové) části heslové statě prezentující význam a užití.¹⁶

Pokud dnes akcentujeme výzkum *parole* (za použití jakéhokoliv analytického přístupu), Filipcovy texty mohou být vnímány především jako jeden z odrazových můstků pro další reflexe.¹⁷ Cílem dnešních badatelů by tedy mělo být ověřování či zpřesňování Filipcových tezí (např. v oblasti lexikálně-sémantických vztahů) za pomoci korpusově analytických metod, ale i diskuse poctivě zvažující a porovnávající rozmanité cesty včetně míry zevšeobecnění a užitečnosti.

Josef Filipec byl zastáncem přístupu metodologicky čistého – u vědomí, že nelze zohlednit najednou všechny aspekty. Z kterých možných východisek je tedy dnes, v době široké nabídky, možno metodologicky vyjít, pokud budeme hledat např. systémové vztahy? Je běžné a oprávněné metodologické přístupy kombinovat? Tyto otázky vyvstávají na mysli při reflexi Filipcových textů hlavně tehdy, uvědomíme-li si, kolik nového se od 60. let v lingvistice objevilo.

expressions. Lexical meaning is constrained by encyclopaedic knowledge, conventionalized mappings between lexical items and concepts and conventional modes of thought in different contexts and situational frames (...). According to this view, meanings of words are always negotiated and get their definite interpretations in the specific context where they are used. (Paradis, 2011)

¹⁶ Srov. Nikula, 2015, s. 161, který píše: *Sowohl die strukturell-funktionelle wie auch die prototypentheoretische Bedeutungskonzeption haben beide wichtige Einsichten in das Wesen der sprachlichen Bedeutung erbracht. Vielleicht haben sie beide recht, vielleicht ist es ganz einfach so, dass die Grenzen der Wortinhalte zugleich sowohl scharf als auch fließend sind? Vielleicht geht es darum, dass die beiden Bedeutungskonzeptionen verschiedene Aspekte der Wortinhalte erfassen? Vielleicht würde die Annahme einer doppelten Kodierung und demnach eine entsprechende Beschreibung die adäquateste Lösung sein. Es existieren bereits psychologische und psycholinguistische Theorien, die eine solche Annahme unterstützen, vgl. Nikula (2012, S. 29–42). Kurz ausgedrückt würde eine derartige Bedeutungsrepräsentation aus einem abstrakten digitalen Teil und aus einem konkreten analogen Teil bestehen, der aus Vorstellungen von Prototypen aufgebaut ist. (Jak strukturně-funkční koncepce významu, tak i teorie prototypů přinesly mnoho důležitých vhledů do podstaty jazykového významu. Snad mají obě pravdu a skutečnost je možná prostě taková, že obsahy slov mají zároveň ostré i plynulé hranice? Snad jde o to, že obě koncepce postihují rozdílné aspekty obsahu slov? Snad by byla hypotéza dvojího kódování a příslušného popisu tím nejadekvátnějším řešením. Existují již psychologické a psycholingvistické teorie, které tuto domněnku podporují, srov. Nikula (2012, s. 29–42). V krátkosti by šlo o to, že taková koncepce významu by se skládala z abstraktní digitální a z konkrétní analogové části, která je založena na sémantice prototypů. Překlad M. V.)*

¹⁷ Viz Marková, 2012.

Dnešní pestrost metodologických přístupů, nezřídka interdisciplinárních¹⁸ a porovnávání jejich výsledků se jeví v případě jednoho či více autorů jako užitečné rozhodnutí; velmi komplikovaná struktura jazyka si žádá, abychom ji posuzovali z mnoha úhlů a rozmanitých teoretických hledisek. Tak např. při výzkumu synonymie máme k dispozici více metodických přístupů, které ve své souhře mohou objasnit komplikované sémantické vztahy s ohledem na vzájemnou zaměnitelnost, kolokabilitu apod.¹⁹ Výzkum kolokability a kookurence umožňuje kookurenční analýza a programy vyvíjené na jejím základě.²⁰

4. Vztah lexikologie a lexikografie – systematizace a zkoumání systémovosti

Filipcovo přísně strukturalistické pojetí lexikologie lze stále rozvíjet, a to včetně upřesňování odpovědí na obecné otázky jako např. otázky vztahu lexikologie a lexikografie, jejichž zodpovězení, ještě před nedávnem jakoby samozřejmé („lexikografie je aplikovaná lexikologie“), je třeba zvažovat z různých úhlů.

V éře digitální lexikografie si velmi často uvědomujeme, že strukturace digitálních dat s hypertextovými odkazy může být již sama o sobě podnětná pro toho, kdo se zabývá systémovými vztahy na teoretické úrovni.²¹ Rigidní systém databáze nás nepustí dál, pokud není vyplněna každá povinná položka. Není úniku. Lexikograf je tak nucen zpytovat své vědění o systémovosti na aktuálním jazykovém materiálu, i když za cenu velkých časových ztrát (ne nesrovnatelných s náročností prohlížení buněčných struktur), většinou s o to větším ziskem. Je tedy pod dvojím tlakem: pokouší se odhalit systémovost lexika na obrovském materiálu a snaží se dostat tlaku databáze, která hlídá důslednost zpracování ve svém rámci.²²

I když je lexikologie stále nutnou prerekvizitou pro lexikografickou práci, pro niž je zapotřebí především terminologicky uchopit určité definičně určené systémové jevy (homonymie, polysémie atd.), pocítujeme, že stálíce definic systémových vztahů, např. synonymie, přežívají v málo obměňovaných zněních, a že nastal čas je redefinovat, neboť předpoklady pro mikroskopování vztahů celků, k nimž synonymum či porovnáváná synonyma patří, jsou najednou dány v nebývalé míře. Filipcovo obecné zjištění, že porovnání synonym implikuje porov-

¹⁸ Např. Jones et al., 2012.

¹⁹ Např. Arppe, 2008.

²⁰ Viz Belica et al., 2010.

²¹ Podle W. Martina, 2002, s. 52, který hovoří o *moving from lexicography towards lexicology and looking for the impact of the former on the latter*, jde o využití lexikografické práce pro inovativní lingvistické myšlení. Ale i opačný vztah je nutno doložit, tentokrát na užitečnosti současné lingvistiky (např. teorie konstrukční gramatiky). Protože lexikografii je nutno považovat za lingvistickou disciplínu, a nikoli méněcenné řemeslo, studují doktorandi nejnovější práce lingvistické, např. autorů Croft – Sutton (v tisku), kteří postihují vztah konstrukční gramatiky a lexikografie.

²² O systémovosti v lexikografii viz Apresjan, 1992.

návání celků, v nichž se vyskytují, bylo ověřeno jím samotným na materiálu mnohem menším, zatímco nyní můžeme použít sofistikované programy na miliardových korpusech. Empirické ověření bylo možno přesvědčivě dokázat na obsáhlém materiálu až poté, co byly do analýz zapojeny počítače. Vývoj je však neustále v pohybu a programů na detekci synonym či souvýskyt antonym a synonym přibývá.²³ Pro zpřesnění vědeckých definic máme tedy empiricky spolehlivější nástroje i teoretické předpoklady.

Zkoumání *systémovosti* v parole by mělo zůstat primárním zájmem lexikologie: bez odvahy experimentovat se asi nepodaří odhalit systémové vztahy v korpusových datech dosud skryté. Systémovost nelze v žádném případě zcela ztotožňovat se škatulkováním izolovaných slov dle předem určených nálepek.²⁴ Nyní jde o kvantitativní i kvalitativní výzkum probíhající samozřejmě za účelem zmapování autentického úzu pro využití pro slovníkové zpracování. Učebnicové pojetí binárních vztahů (např. u opozit) je totiž nepoužitelné pro korpusovou lexikografii a neudržitelné pro korpusově orientovanou lexikologii.

Základem není jen průzkum kolokability; výhledově půjde zřejmě o to, že lexikologie nezůstane jen u zpřesňování definic, ale o detekci struktur vycházející z multidimenzionálního přístupu k modelování lexikálních relací, jak se již ostatně děje.²⁵ Myslím si, že by Josef Filipec byl nadšený i z možné multifaktorální analýzy prostřednictvím statistiky R,²⁶ která dovoluje po obsáhlé manuální přípravě a klasifikaci dat objevit vztahy mezi lexémy z hlediska všech předdefinovaných kritérií a jejich kombinací, jak to sám naznačoval na obecné úrovni ve své stati o periferii a centru slovní zásoby,²⁷ a to v jejich statisticky vyhodnocené souhře, jež vede k odhalení systémových souvislostí nové kvality.²⁸

5. Deziderata

Pokud máme na Filipcův odkaz navázat, je třeba se ptát, jak zažitou mají dnešní studující pražskou lexikologii při porovnávání jejích postulátů s dnešními lingvistickými pracemi, které by tak rády překonaly například izolovanost jazykových analýz od otázek týkajících se antropologických či kognitivních souvislostí. Mám za to, že nové uchopení domácích autorů a oživení nápadů v nich ukrytých by přineslo mnoho dobrého. Jako příklad jmenuji nápadnou souvislost mezi postuláty Miloše Dokulila o onomaziologických kategoriích a kognitivně pojaté slovtvorby. Totéž platí i o užívaných metaforách (*centrum a periferie*,

²³ Viz Marková, 2012.

²⁴ Více viz u Perkuhn – Belica, 2006.

²⁵ Perkuhn et al., 2012.

²⁶ Nejnověji Levshina, 2015.

²⁷ Filipec, 1966.

²⁸ Poděkování za kurz ve statistice R pro lingvisty patří prof. dr. Dylanu Glynnovi. Jeho publikační činnost je dostupná z <http://www.dsglynn.univ-paris8.fr/publications.html> (10. 9. 2015).

kteřé dodnes slouží jako „výzkumná metoda“),²⁹ jejichž obecnost volá po ověřování na rozsáhlém materiálu; multidimenzionální analýzy jistě přispějí k mnohým novým zjištěním.

Problémy systémovosti je třeba uchopit jak z hlediska teoretického, tak z hlediska korpusových analýz, základu lexikografické práce. Pomocí statistik a vizualizací diskursů, hierarchizací či kontrastování sémantických vlastností nás provázejí úvahy o centrech a periferiích a jejich vzájemných vztazích, stále nám však zůstává mnoho skryto. Schémata, grafy a statistiky se automaticky propočítají během vteřin či dokonce jejich zlomků, představují však velmi těžkou práci interpretační.³⁰

Na holičkách jsme s jevy majícími velmi řídke výskyty, na jejichž výzkum je třeba aplikovat jiné parametry než na jevy četné. Při analýzách je radno uvážit význam časové osy, po níž se nám vzdalují každým okamžikem synchronní průřezy slovní zásobou, které procházejí a prošly naším jazykovým vědomím, a zvážit, do jaké míry jsme schopni z tohoto hlediska stále rostoucí korpusový materiál správně vyhodnocovat.³¹

6. Závěrem

Josefa Filipce si připomínáme nejen tehdy, když se při práci na slovníku musíme poprat s obtížnou exemplifikací lexikálních vztahů, o nichž zde byla krátce řeč, ale pokaždé, když se snažíme poznané systémové vztahy zapracovat v maximální možné míře do databáze. Usouvztažnění lexémů na bázi morfologické, slovotvorné, stylistické, ale především zohlednění kolokability znamená konfrontovat vědění lexikologické s možným lexikografickým řešením. Ne vždy lze uplatnit ve slovníkovém textu vše, co máme načteno. Ne u každé lexikální jednotky, kterou zpracováváme, je snadné podniknout efektivní výzkum pro adekvátní interpretaci dat, a tak si při tom nelze s obdivem nevzpomenout na nesmírnou Filipcovu píli a kvalitu ručně zpracovávaných analýz lexika v tehdejších podmínkách. Uvědomujeme si dokonce i jistá negativa své vlastní výchozí situace: konfrontujeme-li pojetí systémovosti lexika u Josefa Filipce s novými pohledy, tak si klademe otázku, zda a kdy se někdy dopracujeme zpřesněné systematiky lexikálních vztahů na korpusovém základě tak, abychom dosáhli dokonalejší taxonomie. Zatím jsme spíše zavaleni množstvím nesmírně podrobných studií, kterými dokazujeme znovu a znovu možnost mikroskopického pozorování, ucelenosti se ale na základě těchto zkušeností dobíráme velmi těžko. O prezentaci nových myšlenek v lexikálním výzkumu není v informační záplavě nouze, soustavnému dlouhodobému výzkumu a soustředěnosti však dnešní doba moc nepřeje. Rychlé publikace dílčích výsledků nenahradí ucelený pohled na lexikální systém.

²⁹ Viz Kocourek, 2010.

³⁰ Mám na mysli interpretaci map SOM či vyhodnocování grafů při práci se statistikou R.

³¹ Belica et al., 2010.

Texty Josefa Filipce obdivujeme pro jejich propracovanost: vynikají nejen smyslem pro důkladné zvažování souvislostí, ale i konzistencí svého zpracování podloženého vlastním velmi časově náročným výzkumem, který zvládal v nelehkých životních situacích.

Úspornost a snaha o formulační pečlivost jeho díla jasně harmonizuje s potlačením vlastního ega ve prospěch předmětu zkoumání. Kéž by se nám i toto vždy dařilo.

Literatura

- Apresjan, J. D. (1992): Systemic lexicography. In: H. Tammola – K. Varantola – T. Salmi-Tolonen – J. Schopp (eds.), *EURALEX 1992 Proceedings*. Tampere: University of Tampere. Dostupné z: http://www.euralex.org/proceedings-toc/euralex_1992-1/ (15. 9. 2015)
- Arppe, A. (2008): *Univariate, bivariate and multivariate methods in corpus-based lexicography – a study of synonymy*. PhD Dissertation, Helsinki: University of Helsinki. Dostupné z: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-5175-3> (15. 9. 2015)
- Belica, C. (2011): Semantische Nähe als Ähnlichkeit von Kookkurrenzprofilen. In: A. Abel – R. Zanin (eds.), *Korpora in Lehre und Forschung*. Freie Universität Bozen-Bolzano: Bozen-Bolzano University Press, s. 155–178.
- Belica, C. – Keibel, H. Kupietz, M. – Perkuhn, R. (2010): An empiricist's view of the ontology of lexical-semantic relations. In: P. Storjohann (ed.), *Lexical-Semantic Relations. Theoretical and practical perspectives*. *Linguisticae Investigationes Supplementa* 28. Amsterdam: Benjamins, 2010, s. 115–144.
- Croft, W. – Sutton, L. (v tisku): Chapter 10. Construction grammar and lexicography (draft pro připravované dílo P. Hanks – G.-M. de Schryver (eds.), *International Handbook of Modern Lexis and Lexicography*. Dostupné z: <http://www.unm.edu/~wcroft/Papers/Lexis-CxG-Final.pdf> (15. 4. 2015)
- Čermák, F. (2010): *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Eichler, E. – Filipce, J. – Havránek, B. – Růžicka, R. – Wiese, E. (eds.) (1976): *Beiträge zur konfrontierenden Sprachwissenschaft*. Halle/Saale.
- Filipce, J. (1961): *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- Filipce, J. (1966): Probleme des Sprachzentrums und der Sprachperipherie im System des Wortschatzes. In: *Travaux linguistique de Prague 2. Les problèmes du centre et de la périphérie du système de la langue*. Praha: Academia, s. 257–275.
- Filipce, J. (1994): Lexicology and lexicography. In: P. A. Luelsdorff (ed.), *The Prague School of Structural and Functional Linguistics*. *Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe*, 41, s. 163–183.
- Filipce, J. (1996): *Studia Lexicologica. Specimina Philologiae Slavicae, Band 109*. München: Verlag Otto Sagner, 1996.
- Hanks, P. (ed.) (2007): *Lexicology. Critical Concepts*. London: Routledge.
- Heusinger, S. (2004): *Die Lexik der deutschen Gegenwartssprache*. Paderborn: Wilhelm Fink.
- Keibel, H. – Belica, C. (2007): CCDB: A Corpus-Linguistic Research & Development Workbench. Dostupné z: <http://corpora.ids-mannheim.de/cl2007-134.pdf> (10. 9. 2015)
- Martin, W. (2002): Lexicography, Lexicology, Linking and the Hub-and-Spoke Model. In: Melka, F. – Augusto, M. C. (eds.): *De la lexicologie à la lexicographie / From Lexicology to Lexicography*. Utrecht: Institute of Linguistics OTS, s. 52–69.

- Jones, S. – Murphy, M. L. – Paradis, C. – Willners, C. (2012): *Antonyms in English. Construals, Constructions and Canonicity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kocourek, R. (2010): K perspektivě centrum a periferie v jazykovědě. In: S. Čmejrková – E. Havlová – J. Hoffmannová (eds.): *Užívání a prožívání jazyka. K 90. narozeninám Františka Daneše*. Praha: Karolinum, s. 57–62.
- Levshina, N. (2015): *How to do Linguistics with R. Data exploration and statistical analysis*. Amsterdam: John Benjamins.
- Marková, V. (2012): *Synonyme unter dem Mikroskop. Eine korpuslinguistische Studie. Korpuslinguistik und interdisziplinäre Perspektiven auf Sprache*. Bd. 2. Gunter Narr Verlag.
- Nikula, H. (2012): Zur Beziehung zwischen Lexikologie und Lexikographie. In: D. Vázquez – M. José – L. M. Eichinger (eds.), *Valenz im Fokus. Grammatische und lexikografische Studien. Festschrift für Jacqueline Kubczak*. Mannheim: Institut für Deutsche Sprache, s. 189–174.
- Paradis, C. (2011): A dynamic construal approach to antonymy. In: *Selected Papers from the 19th ISTAL*. Dostupné z: http://www.enl.auth.gr/symposium19/19thpapers/003_Paradis.pdf (15. 9. 2015)
- Perkuhn, R. – Belica, C. (2006): Korpuslinguistik – das unbekannte Wesen oder Mythen über Korpora und Korpuslinguistik. *Sprachreport*, 1, s. 2–8.
- Perkuhn, R. – Keibel, H. – Kupietz, M. (2012): *Korpuslinguistik*. Paderborn: Fink, 2012.
- Schwarz-Friesel, M. (2008): *Einführung in die Kognitive Linguistik*. Tübingen: Francke.
- Vachková, M. – Belica, C. (2009): Self-Organizing Lexical Feature Maps. Semiotic Interpretation and Possible Application in Lexicography. In: I. Rauch – R. K. Seymour, *Interdisciplinary Journal for Germanic Linguistics and Semiotic Analysis*. Berkeley: IJGLSA/University of California Press, s. 223–260.
- Vachková, M. (2010): Zur Erforschung und Erfassung der diskursgebundenen semantischen Kontraste auf der Grundlage des SOM-Modells. In: *Tematické číslo Germanistica Pragensia XX. AUC Philologica 2*. Praha: Karolinum, s. 193–208.
- Vachková, M. (2015): Paradigmatik der deutschen Adjektive in der Großen lexikalischen Datenbank Deutsch-Tschechisch. In: *Linguistica Pragensia*, 2, s. 103–115.

Na cestě k jednojazyčnému výkladovému slovníku v době počítačové

Pavla Kochová – Zdeňka Opavská – Vít Michalec³²

oddělení současné lexikologie a lexikografie

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

kochova@ujc.cas.cz – opavska@ujc.cas.cz – michalec@ujc.cas.cz

1. Úvodem

„... slovník živého jazyka je dnes exponentem celé lingvistiky od pravopisu po syntax a text.“

J. Filipec: K dialogu o české lexikografii a lexikologii, předpočítačové i počítačové (1994)

J. Filipec shrnul zásady tvorby výkladového slovníku (jeho slovy *jednojazyčného slovníku výkladového, JSV*) v *Manuálu lexikografie* (1995) na přelomu předpočítačové a počítačové éry, v době, kdy se přínosy počítačové, resp. korpusové lexikografie jen plánovaly. My dnes, 20 let po vydání Filipcovy kapitoly *Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového* (1995), můžeme konstatovat, že se na jedné straně radikálně změnily některé podmínky, postupy a metody lexikografické práce, na straně druhé se ukazuje, že řada Filipcových postulátů o tvorbě jednojazyčného výkladového slovníku zůstává v platnosti.

Uvedené se velmi dobře projevuje i v „teorii a praxi“ vznikajícího *Akademického slovníku současné češtiny* (dále ASSČ). ASSČ v mnohém navazuje na koncepční zásady a řešení v jednojazyčných výkladových slovnících, jež dosud vznikly v lexikografickém oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR. Zároveň se však při tvorbě nového slovníku nutně projevuje i skutečnost, že ASSČ je prvním synchronním všeobecným výkladovým slovníkem tohoto typu a tohoto rozsahu,³³ při jehož tvorbě se díky rozvoji počítačové a korpusové lingvistiky, včetně korpusové lexikografie, mohou využívat nové technologické možnosti výzkumu a popisu českého lexika, k nimž patří i specializovaný lexikografický software pro tvorbu slovníku.

Z řady lexikografických aspektů a problémů byly pro tento příspěvek vybrány čtyři, ve kterých se stručně pokusíme ukázat, jak novost podmínek a změny v lingvistickém zkoumání ovlivňují práci na současném slovníku, ale také o jak

³² Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI) *Nová cesta k modernímu jednojazyčnému výkladovému slovníku současné češtiny* (DF13P01OVV011).

³³ ASSČ bude obsahovat 120–150 tisíc hesel. Jde o slovník tzv. akademického typu, tj. s podrobně strukturovanou heslovou statí. Podrobněji k charakteristice připravovaného slovníku srov. Opavská – Kochová (2013), Kochová – Opavská (v tisku).

pevné základy je možné se stále opírat. Bude se jednat o výstavbu hesláře (2), organizaci lexikografické práce (3), postupy užívané pro výklad významu lexikálních jednotek (4) a o publikování slovníku (5).³⁴

2. Výstavba hesláře

Pro jednosvazkový slovník je nejdůležitější otázka výběru excerpčního materiálu, výběru heslových slov, významů, příkladů aj.

J. Filipec: Cesta k českému jednosvazkovému slovníku (1975)

Dřívější slovníky z produkce ÚJČ neměly ještě k dispozici elektronicky shromažďovaný materiál. Heslář PSJČ se opíral o rozsáhlou a promyšlenou excerpce s objemem 5 milionů záznamů. Heslář SSJČ vycházel z hesláře slovníku předcházejícího, tj. PSJČ, a z vlastní – navazující – excerpce. Obdobně jednosvazkový SSČ vycházel z hesláře SSJČ a vlastní excerpce. Heslář ASSČ se na rozdíl od nich neopírá o ruční excerpta a nevychází ani z hesláře jiného výkladového slovníku. Jeho tvorba je založena

(a) na výběru lexikálních jednotek z tzv. hrubého hesláře, který vznikl spojením „heslářů“³⁵ vyvážených korpusů řady SYN, a to SYN2000, SYN2005 a SYN2010, a odstraněním chybně zlemmatizovaných tvarů. Při vyhodnocování hrubého hesláře se uplatňuje především kritérium frekvence a kritérium rozšíření v úzu;

(b) na doplňování hrubého hesláře na základě slovotvorných vztahů a sémantických vztahů kohyponymie, synonymie a antonymie. Takto jsou doplňovány uzualizované jednotky, které v automaticky vygenerovaných seznamech slov měly frekvenci nižší než 5;

(c) na porovnání s hesláři SSČ a hesláři neologických slovníků Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1, 2. Zjištěné chybějící jednotky se po ověření jejich frekvence a rozšíření v úzu případně doplňují.

Výstavba hesláře ASSČ (tj. vyhodnocování hrubého hesláře a jeho doplňování podle výše uvedených kritérií) se provádí na základě širší materiálové základny, tj. za využití korpusu SYN, korpusů řady ORAL, elektronického archivu společnosti Newton Media, a. s.,³⁶ dohledávek na internetu a databází ÚJČ.

³⁴ Části týkající se výstavby hesláře (2) a výkladu významu v ASSČ (4) byly oproti přednesenému příspěvku poněkud zkráceny, neboť jsou představeny v souhrnném koncepčním článku *Akademický slovník současné češtiny* pro Naši řeč (v tisku) a v připravované monografii *Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny*.

³⁵ K jejich získání využíváme funkci „Seznam slov“ (s frekvenčním parametrem 5 a více). Funkce je popsána v Manuálu rozhraní KonText (Cvrček – Richterová).

³⁶ Jde o archiv celostátních i regionálních tištěných periodik a prepisů publicistických pořadů z televize a rozhlasu.

3. Organizace lexikografické práce

3.1 Lexikografický software

Od počítačové lingvistiky – a zde nám jde o její lexikální úsek – očekáváme především tři pozitiva: a) získání základního lexikálního fondu, a to (...) mnohem rozsáhlejšího a mnohem rychleji pořízeného než dříve (...), b) jednotné propracování heslových statí v celém slovníku – tato úmorná práce se dělala např. v SSČ „ručně“ a c) hlubší propracování programového vybavení počítače (softwaru), pokud jde o kódování textů, lemmatizaci, monosémizaci atd. (...)

J. Filipec: K dialogu o české lexikografii a lexikologii, předpočítačové i počítačové (1994)

Jedním z požadavků J. Filipce, který kladl na využití počítačů v lexikografii, bylo jednotné propracování heslových statí v celém slovníku. Naplnění tohoto požadavku pomáhá, že nový slovník vzniká od začátku do konce ve specializovaném softwaru Alexis (akademický lexikografický software).³⁷ Software má jak obecné rysy DWS³⁸ (srov. Atkins – Rundell, 2008; Abel – Klosa, 2012), tak rysy a funkce specifické, vyplývající z charakteru popisovaného jazyka a ze samotné koncepce připravovaného slovníku.

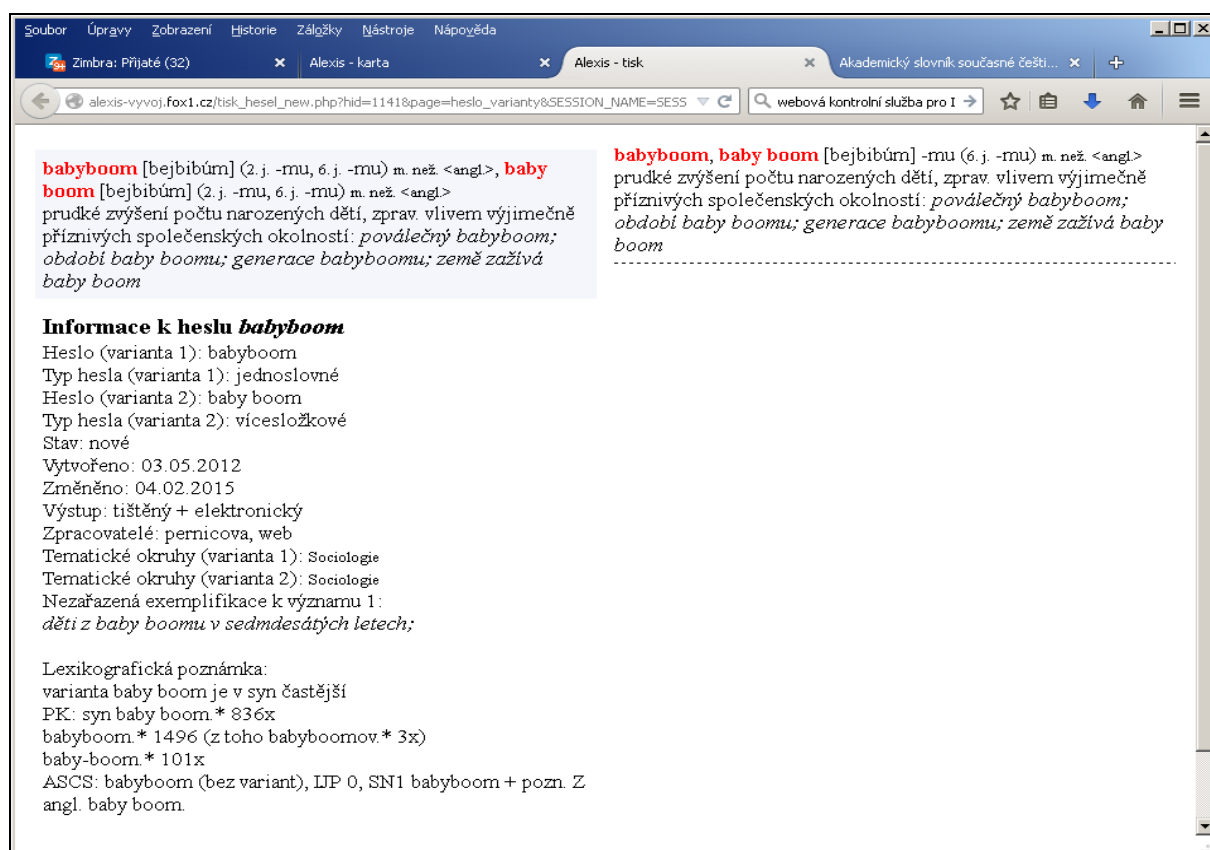
Součástí DWS jsou pokročilé funkce, jejichž cílem je usnadnit a urychlit rutinní lexikografickou práci, prohloubit konzistentnost a jednotnost lexikografického zpracování a minimalizovat zdlouhavé kontrolní fáze:

- Formální jednotnost užívaných lexikografických zkratk je zajištěna výběrem z nabídky.
- Pro jednotný výklad významu byl vyvinut nástroj seskupující hesla s totožným výkladem, přičemž při jakékoli změně výkladu významu u jednoho členu je zajištěna změna u dalších členů skupiny. Nástroj se využívá např. u slootovných synonym (např. -ost, -ita), u univerbátů a jejich motivujících spojení³⁹.

³⁷ Jde o první lexikografický projekt z produkce výkladových slovníků v ÚJČ, který se realizuje prostřednictvím specializovaného softwaru. Předcházející slovníky byly buď digitalizovány zpětně (PSJČ: <http://psjc.ujc.cas.cz>, SSJČ: <http://ssjc.ujc.cas.cz>, SSČ, ASCS a NASCS), nebo vznikaly v textovém editoru (*Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1 a 2, Slovesa pro praxi a Slovník slovesných, substantivních a adjektivních vazeb a spojení*). – Software je vyvíjen s grantovou podporou NAKI. Vzniká postupně, ale už v této vývojové fázi je plně uzpůsoben pro vytváření hesel. Podrobněji: Barbierik – Holcová Habrová – Kochová – Liška – Opavská – Virius, 2013; Barbierik – Děngeová – Holcová Habrová – Jarý – Liška – Lišková – Virius, 2014.

³⁸ Angl. *dictionary writing system* – software pro tvorbu slovníku.

³⁹ V ASSČ uplatňujeme zásadu podávat výklad významu univerbátů plně, tj. u hesla *benzinka* a sousloví *benzinová stanice*, *benzinová pumpa* je výklad shodný.

Obr. 1. Tiskový výstup pro práci s redakčním modulem (údaje v levé části obrázku představují pracovní stav slovníkového hesla a pracovní poznámky; údaje v pravé části obrázku ukazují slovníkové zobrazení).

- Je zajištěno automatizované sledování, příp. provádění změn ve vzájemně provázaných heslech (jde o pořadí a čísla významů, resp. homonym u motivantů, pokud jsou užity ve výkladu významů svých derivátů; dále o čísla významů u synonym a antonym).
- Využívá se nástroj, který umožňuje zpracovávat víceslovné lexikální jednotky z databázového hlediska jako samostatné položky ve shodném editačním prostředí jako jednoslovná hesla, ale ve slovníkovém výstupu je včlenit na určené místo heslového odstavce u jednoslovných komponentů.⁴⁰ Tím se zajistí shodné zpracování téže víceslovné lexikální jednotky na všech místech ve slovníku.
- Pro variantní hesla je vytvořen nástroj automaticky generující odkaz z abecedně vzdálené varianty na variantu, která je v slovníku uvedena na prvním místě, např. **čtvernohý** → **čtyřnohý**.
- Ve slovesných heslech se využívá nástroj umožňující oboustranné automatizované propojení vidových protějšků, např. u *bafat*: dok. k 1–4 → **bafnout** 1, 4–6, u *bafnout*: ned. k 1, 4–6 → **bafat** 1–4.

⁴⁰ V souladu se zpracovatelskou zásadou (zohledňující zejména vstřícnost k uživateli) spočívající v důsledném uvádění víceslovných lexikálních jednotek u jednotlivých plnovýznamových komponentů (resp. ve vymezených případech i u synsémantických komponentů).

Obr. 2. Přehled úprav hesla. Uvádí se nejprve původní stav editovaného údaje, pak návrh na úpravu; navrhovatel úpravy může editovaný údaj jen připomínkovat (bez vlastního návrhu na úpravu).

- Pro autorské a redakční úpravy, pro navrhování změn i jejich provádění je neocenitelným nástrojem tzv. redakční modul. Zajišťuje rychlou a snadno evidovatelnou komunikaci zpracovatelů hesel, redaktorů dílčích oblastí a hlavních redaktorů o postupných změnách slovníkového hesla, které jsou chronologicky zaznamenávány. Redakční modul pracuje na rozdíl od editačního prostředí s lineárním slovníkovým zobrazením (tzn. s podobou odpovídající slovníkovému výstupu), takže je možno komentovat přímo slovníkovou podobu hesla a zaměřit se i na typografické problémy.

3.2 Dělbba slovníkářské práce

„Úspěšnost práce předpokládá její dělbu, vytvoření specialistů, zřetel k vztahům LJ, slovotvorným, významovým, kategoriálním..., zjišťování specifičnosti LJ vnitrojazykovou konfrontací v dílčích podsystémech.“

J. Filipec: Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového (1995)

„JSV... přijímá nejen údaje o pravopisu a spisovné výslovnosti, morfologii, syntaxi, ale dodává speciálním úsekům i další materiál, podněty a data.“

J. Filipec: Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového (1995)

Přes možnosti, které nám technika nabízí, i přes možnosti korpusové lingvistiky zůstávají úseky lexikografické práce, v nichž je role lexikografa nezastupitelná. I dnes jsou stále platné základní principy a metody práce, které vytyčil už J. Filipec a jeho spolupracovníci. Stejně jako dříve, pracujeme jak s abecedními úseky („horizontálně“), tak se zřetel k dílčím celkům a systémům („vertikálně“), tj. podle sémantických a slovnědruhových skupin, podle typu lexikografické informace a podle úseku heslového odstavce. Oba způsoby práce se využívají jak při základním zpracování hesel, tak při dílčích redakcích i při redakci celkové.

Vzhledem ke komplexnímu popisu lexikálních jednotek, který výkladový slovník podává, potřebuje mít lexikografický tým možnost opřít se o výsledky práce jiných lingvistických disciplín a mít možnost spolupracovat se specialisty, zvláště pokud jde o tak citlivé položky výstavby heslového odstavce, jako je grafická podoba lemmat, jejich výslovnost a tvarosloví, neboť stále platí Filipcův postulát že „výkladový slovník plní volky nevolky normativní funkci“ (Filipec, 1994, s. 139). K tomu je třeba dodat, že v slovníku je třeba popsat i ty lexikální jednotky, které lingvistická odborná literatura neregistruje nebo zaznamenává starší jazykovou normu. Děkujeme tedy všem kolegům i specialistům mimo ústav, a to nejenom z vyjmenovaných oblastí, kteří s námi konzultují a jinak spolupracují.

4. Výklad významu

„Domnívám se, že perspektivním typem JSV je i v dnešní přechodné době slovník zaměřený na výklad významu, zakládající se na sémické analýze, na analogický zřetel, na syntaktickou strukturu a kontextové komunikační hledisko.“

J. Filipec: Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového (1995)

I když korpusové nástroje velkou měrou napomáhají k zjištění úzu lexikálních jednotek a k vymezení oblasti jejich užití, zatím neumožňují přímou identifikaci jejich významů. (K tomu srov. také J. Filipcem očekávané přínosy počítačové

lingvistiky, 1994, s. 133.) Je dokonce velkou otázkou, nakolik to bude vůbec kdy možné a jak by takové automatizované zjišťování významů bylo spolehlivé.

Autoři ASSČ se tedy při určování významu dané lexikální jednotky a při jeho výkladu často opírají o lexikografické zásady stanovené a ověřené již v „době předpočítačové“, viz Filipcovy četné stati, které se zabývají sémantikou a/nebo výkladem významu, včetně jeho zásadního článku *Lexikálně sémantická výstavba hesla – ústřední otázka lexikografické práce* (1957), stati *K otázce sémantického popisu lexikálních jednotek* (1973), monografie *Česká lexikologie* (1985, společně s F. Čermákem) a závěrečné syntézy v kapitole *Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového* v *Manuálu lexikografie* (1995).

Z hlediska základního přístupu k výkladu významu se v podstatě neodchylujeme od metod užívaných v slovnících akademického typu z produkce ÚJČ – využíváme výklad opisem, ostenzivní výklad, výklad slovotvorným poukazem a omezeně i výklad synonymem. Přestože se ASSČ hlásí ke strukturnímu pojetí výkladu významu, u jistých typů jednotek (např. u termínů) se připouštějí ve výkladu i encyklopedické prvky. Je to opět v duchu Filipcových myšlenek, neboť J. Filipec takovéto rozšíření strukturního pojetí výkladu významu předjímal (srov. Filipec, 1995, s. 35).

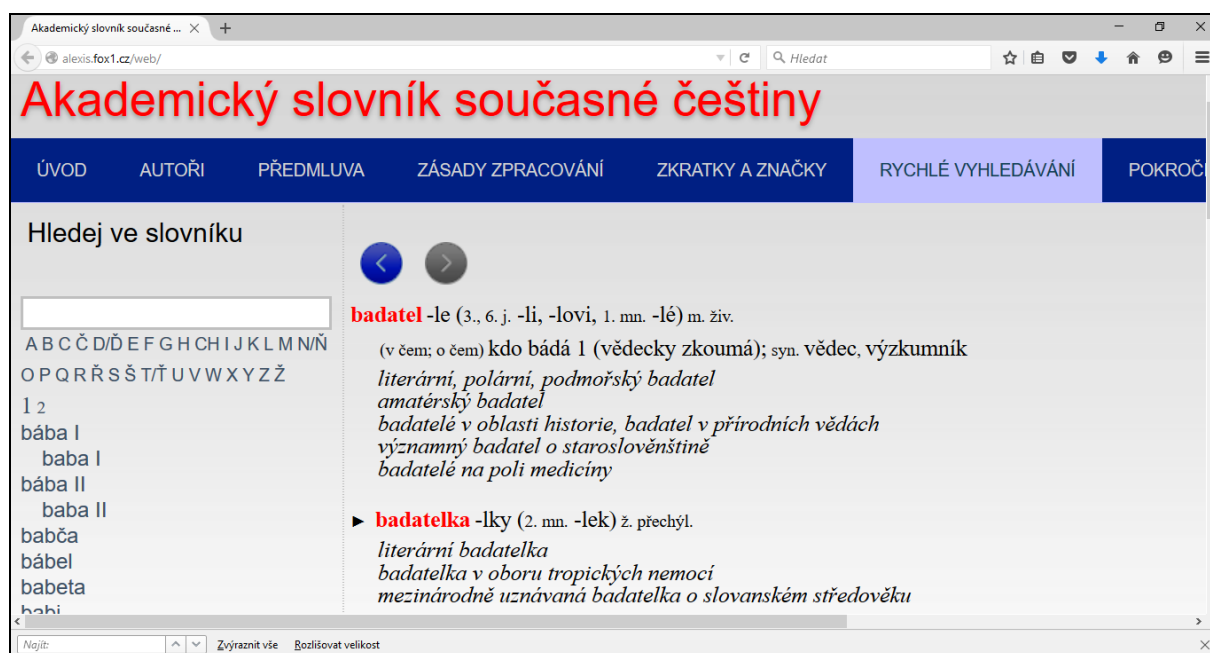
5. Publikování slovníku

„Všichni počítačovní lexikografové jsou zatím zcela bezstarostní, pokud jde o rozsah textu budoucího slovníku, ale právě ten byl pro dosavadní synchronní slovníky tvrdou skutečností.“

J. Filipec: K dialogu o české lexikografii a lexikologii, předpočítačové i počítačové (1994)

Na rozdíl od dřívějších slovníků bude připravovaný slovník postupně a průběžně publikován v elektronické podobě na internetu. Pro elektronické publikování je již nyní vytvořena webová aplikace, pro niž je připraveno speciální zobrazení, příhodnější pro webové prohlížení. Zároveň se předpokládá, že nakonec bude slovník vydán též v knižní podobě. Z toho vyplývá i možnost vygenerovat si ve webovém rozhraní konciznější, graficky zhuštěnou podobu heslové stati, odpovídající tradiční podobě tištěného slovníku.

Možnosti virtuálního prostoru jsou sice v zásadě neomezené a jednoduchý pohyb v elektronické verzi slovníku velmi výhodný, přesto se ukazuje, že objem informací v slovníku je i tak limitován – jednak tím, aby byly heslové stati výkladového slovníku pro uživatele přehledné a srozumitelné, jednak časově-organizačními možnostmi a finančním, personálním aj. zajištěním lexikografického týmu. Podrobnost lexikografického zpracování v připravovaném slovníku je sice značná, přesto však zachovává slovníkovou uměřenost. To také umožňuje dodržet obsahovou shodu mezi elektronickým a tištěným (knižním) výstupem; rozdíly mezi nimi jsou pak dány vlastnostmi daného média.

Obr. 3: Ukázka webového rozhraní.

6. Závěrem

V příspěvku jsme pouze letmo a jen v několika ohledech naznačili, jak je osobnost a dílo J. Filipce i v době, kdy uplynulo 100 let od jeho narození, pro lexikografy inspirativní. Při řešení koncepčních otázek připravovaného slovníku i při konkrétní slovníkové práci se ukazuje, že je dobré být otevření novým možnostem výzkumu a zpracování lexika a lexikální sémantiky, zároveň je však třeba nezapomínat na klady a hodnoty předcházející etapy lexikologicko-lexikografického zkoumání slovní zásoby. K těmto hodnotám nesporně patří i dílo našeho předního lexikografa J. Filipce, které je stále zdrojem mnohých poučení.

Literatura

- Abel, A. – Klosa, A. (2012): The lexicographic working environment in theory and practice. In: R. V. Fjeld – J. M. Torjusén (eds.), *Proceedings of the 15th EURALEX International Congress*. Oslo: University of Oslo, s. 1–23.
- Akademický slovník cizích slov* (1995). Praha: Academia. (ASCS)
- Atkins, B. T. S. – Rundell, M. (2008): *Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford: Oxford University Press.
- Barbierik, K. – Děngeová, Z. – Holcová Habrová, M. – Jarý, V. – Liška, T. – Lišková, M. – Virius, M. (2014): Simple and Effective User Interface for the Dictionary Writing System. In: A. Abel – C. Vettori – N. Ralli (eds.), *Proceedings of the XVI EURALEX International Congress: The User in Focus* [online]. Bolzano: EURAC, s. 125–135. Cit. 26. 10. 2015. <http://euralex2014.eurac.edu/en/callforpapers/Documents/EURALEX_Part_1.pdf>
- Barbierik, K. – Holcová Habrová, M. – Kochová, P. – Liška, T. – Opavská, Z. – Virius, M. (2013): A New Path to a Modern Dictionary of Contemporary Czech: the Structure of Data

- in the New Dictionary Writing System. In: K. Gajdošová – A. Žáková (eds.), *Natural Language Processing, Corpus Linguistics, E-learning*, Lüdenscheid: RAM-Verlag, s. 9–26.
- Benešová, L. – Křen, M. – Waclawičová, M. (2013): ORAL2013: reprezentativní korpus neformální mluvené češtiny [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Cit. 26. 10. 2015. <<http://www.korpus.cz>>
- Cvrček, V. – Richterová, O. (eds.): *manualy:kontext:index*. [online]. Příručka ČNK. Cit. 26. 10. 2015. <<https://wiki.korpus.cz/doku.php?id>manualy:kontext:index&rev=1444128468>>
- Čermák, F. – Blatná, R. (eds.): *Manuál lexikografie*. Jinočany: Nakladatelství H & H.
- Čermák, F. – Blatná, R. – Hlaváčová, J. – Klímová, J. – Kocek, J. – Kopřivová, M. – Křen, M. – Petkevič, V. – Schmiedtová, V. – Šulc, M. (2000): *SYN2000: žánrově vyvážený korpus psané češtiny* [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Cit. 26. 10. 2015. <<http://www.korpus.cz>>
- Čermák, F. – Doležalová-Spoustová, D. – Hlaváčová, J. – Hnátková, M. – Jelínek, T. – Kocek, J. – Kopřivová, M. – Křen, M. – Novotná, R. – Petkevič, V. – Schmiedtová, V. – Skoumalová, H. – Šulc, M. – Velíšek, Z. (2005): *SYN2005: žánrově vyvážený korpus psané češtiny* [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Cit. 26. 10. 2015. <<http://www.korpus.cz>>
- Filipec, J. (1975): Cesta k českému jednosvazkovému slovníku. In: *Naše řeč*, 58, s. 225–233.
- Filipec, J. (1994): K dialogu o české lexikografii a lexikologii, předpočítačové i počítačové. In: *Slovo a slovesnost*, 55, s. 132–141.
- Filipec, J. (1995): Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového. In: F. Čermák – R. Blatná (eds.), *Manuál lexikografie*. Jinočany: Nakladatelství H & H, s. 14–49.
- Filipec, J. (1957): Lexikálně sémantická výstavba hesla – ústřední otázka lexikografické práce. Na materiále jednojazyčných slovníků. In: *Slovo a slovesnost*, 18, s. 129–150.
- Filipec, J. (1973): K otázce sémantického popisu lexikálních jednotek. In: *Slovo a slovesnost*, 34, s. 78–84.
- Filipec, J. – Čermák, F. (1985): *Česká lexikologie*. Praha: Academia.
- Kochová, P. – Opavská, Z. (v tisku): Akademický slovník současné češtiny. In: *Naše řeč*.
- Kopřivová, M. – Waclawičová, M. (2006): ORAL2006: korpus neformální mluvené češtiny [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Cit. 26. 10. 2015. <<http://www.korpus.cz>>
- Křen, M. – Bartoň, T. – Cvrček, V. – Hnátková, M. – Jelínek, T. – Kocek, J. – Novotná, R. – Petkevič, V. – Procházka, P. – Schmiedtová, V. – Skoumalová, H. (2010): *SYN2010: žánrově vyvážený korpus psané češtiny* [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Cit. 26. 10. 2015. <<http://www.korpus.cz>>
- Křen, M. – Čermák, F. – Hlaváčová, J. – Hnátková, M. – Jelínek, T. – Kocek, J. – Kopřivová, M. – Novotná, R. – Petkevič, V. – Procházka, P. – Schmiedtová, V. – Skoumalová, H. – Šulc, M. (2014): *Korpus SYN, verze 3 z 27. 1. 2014* [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Cit. 26. 10. 2015. <<http://www.korpus.cz>>
- Martincová, O. a kol. (1998): *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1*. Praha: Academia.
- Martincová, O. a kol. (2004): *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2*. Praha: Academia.
- Newton Media* [online]. Cit. 26. 10. 2015. <<http://www.newtonmedia.cz/>>
- Nový akademický slovník cizích slov* (2005). Praha: Academia. (NASCS)
- Opavská, Z. – Kochová, P. (2013): Stylistická charakteristika lexikálních jednotek v českých výkladových slovnících. In: *Jazykovědné aktuality*, 50, s. 141–147.
- Příruční slovník jazyka českého* (1935–1957). Praha: Státní pedagogické nakladatelství. Cit. 26. 10. 2015. (PSJČ) <<http://psjc.ujc.cas.cz>>
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (1978; 2., upravené vyd. 1994; 3., upravené vydání 2003). Praha: Academia. (SSČ)

- Slovník spisovného jazyka českého* (1960–1971, 1. vyd.). Praha: Nakladatelství ČSAV. Cit. 26. 10. 2015. (SSJČ) <<http://ssjc.ujc.cas.cz>>
- Svozilová, N. – Prouzová, H. – Jirsová, A. (1997): *Slovesa pro praxi. Valenční slovník nejčastějších českých sloves*. Praha: Academia.
- Svozilová, N. – Prouzová, H. – Jirsová, A. (2005): *Slovník slovesných, substantivních a adjektivních vazeb a spojení*. Praha: Academia.
- Waclawičová, M. – Kopřivová, M. – Křen, M. – Válková, L. (2008): ORAL2008: sociolinguvisticky vyvážený korpus neformální mluvené češtiny [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Cit. 26. 10. 2015. <<http://www.korpus.cz>>

Josef Filipec: Poznámky a vzpomínky spolupracovníka

František Čermák

Ústav Českého národního korpusu FF UK v Praze

frantisek.cermak@ff.cuni.cz

1. Úvodem

Představovat Josefa Filipce (21. 2. 1915 – 7. 4. 2001) obecně není na první pohled třeba, ale specifická otázka na místě je: kdo to vlastně byl? Byl to lexikograf, nebo lexikolog? – Byl obojí, ale byl to především poučený pražský lingvista, jakkoliv se chtěl původně profilovat filologicky, jako literát. Omlouvám se, ale následující citát (Čermák, 1990) je tu informačně pořád výstižný: „*Je nsnadné vynášet některé soudy, ale aspoň o jeden se pokusím, i když bude nutně subjektivní: noví komunističtí vládcové mu v roce 1948 dali jasně najevo, že jeho literární monografie Dějiny novočeské elegie, která měla být obhájena jako práce doktorská, je jako příliš formalistická a málo ideologická nežádoucí. Své tehdejší roztrpčení z této rány asi zná jen on sám. Avšak všechno zlé bývá k něčemu dobré. J. Filipec se po své takto nucené rezignaci na literaturu totiž rozhoduje věnovat se lexikografii a později i lexikologii a tady někde je i začátek zrodu povolného odborníka a zkušeného fachmana, kterým je dosud. A musím zcela sobecky dodat, že ho vidím mnohem radši tak, jak ho znám, než jako dalšího literáta, ke kterému bych takový vztah mít nemohl. Za svým rozhodnutím také stál, a tak pak napsal doktorskou práci novou, kterou všichni známe z knižní verze – jsou to Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie z r. 1961.*“

2. Odborně

Udivoval sečtělostí a širokou i mezioborovou znalostí a záhy si získal respekt i mezi tehdy poněkud exkluzivně se tvářícími gramatiky, kde odjakživa bylo mnohem snadnější sepisovat své selektivně podložené úvahy a gramatiky než úmorně psát hesla slovníku založená na spoustě dat, za která lexikografy však nikdo nepochválí a o kterých není zvykem psát recenze (možná že je ani dnešní RIVovské hrátky za odbornou a vědeckou činnost zcela nepovažují).

*Lexikograf*ovi v něm odpovídají velké slovníky a jeho účast na nich: SSJČ (autor, byť pod cizím vedením) a SSČ (bylo to v zásadě jeho dítě), ale i PSJČ (účast až ke konci), Česko-ruský slovník (kam ho pozval L. Kopecký). Platí tu přitom obecně stále pár století staré diktum pocházející už od slavného anglického polyhistora a lexikografa dr. Johnsona: *lexikograf je neškodný dřič*.

Tomu dříčství odpovídá ono nespočítané množství hesel, stupňů redigování jiných, za kterými stojí, i lví podíl na hotovém, ale kvůli soudruhům nevydaném dvousvazkovém slovníku (z něhož krácením vznikl SSČ) aj.

Josef Filipec neměl před sebou jasného učitele ve svém oboru, jakkoliv od pár dalších lidí v ÚJČ, především v období SSJČ, musel a chtěl leccos užitečného pochytit (zvl. to byl A. Získal, naproti tomu však ani O. Hujer, E. Smetánka, M. Weingart či B. Havránek lexikografové nebyli), učil se a specializoval se tak vlastně do značné míry sám. Za vzory a vlivové osoby považoval mj. V. Mathesia a F. de Saussura, ale taky, řečeno jeho slovy, „lexikografický tým“ kolem sebe. Potřeba praktického popisu a řešení řady problémů, které se postupně ukazují jako primárně teoretické, ho vede k jejich analýze a hledání řešení (spolu s kolegy, jako byli M. Churavý, L. Janský, J. Zima, M. Helcl, J. Machač, V. Mejstřík a další, s nimiž si diskusně mnohé ujasňoval). To doplňoval impozantním rozhledem po evropské lexikografii, který ústil v úhrn poznání a které z něj postupně udělalo i *lexikologa*, máme-li lexikografa od lexikologa oddělovat, což ne vždycky jde. Výhodou bylo, že jeho poznání bylo vždy postaveno na mimořádném souboru faktů a praktické znalosti, kterou obloukem, po teoretické reflexi, dokázal pak jako pracovní zásady vracet do lexikografické praxe a pochopitelně promítat i do publikovaných příspěvků. Netřeba zdůrazňovat, zvláště na rozdíl od tradičních gramatiků, že ho praktická potřeba nutila vyrovnávat se s problémy popisu vyčerpávajícím způsobem, což se o gramaticích říct nikdy nedalo. Do značné míry samozřejmě vlastně předjímal (a ovšem nejen on, ale všichni lexikografové) to, co dnes vznáší jako požadavek až korpusová lingvistika (*corpus-based approach*) s jejím požadavkem respektu před všemi fakty, nejen těmi z toho či onoho důvodu selektivními a selektovanými.

První úhrn a sumu poznání věnoval svému životnímu tématu, synonymům; *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie* je vlastně ta nová a vlastně druhá doktorská práce, obsahově i rozsahem monumentální, vzniklá po odmítnutí první. Z vlastní lexikologie (a lexikografie, někdy tedy neoddelitelné) jen zběžně vyjmenováním připomenou hlavní oblasti, kterým se věnoval: centrum a periférie (1966), polysémie (1971), slovní druhy, jejich konverze a přechody (1972), vztah invariantu a variant (1980), sémantika a onomaziologie (1980), přenášení významu (1962), typologie slovníků (1988) aj. Zásadní byly v jeho době i příspěvky o metodologii disciplíny (1966), programatická studie přehlízející znalecky a filozoficky celý obor z r. 1968 či 1976 aj. Z toho i dalšího je snad patrné, že Josef Filipec byl pochopitelně inspirovaný selfmademan, učil se praxí a jejími potřebami, které ho formovaly.

Knižní podobu svému poznání do té doby dal až v syntetické a dnes už klasické monografii *Česká lexikologie* z r. 1985 (jejíž druhá část obsahuje také mou frazeologii, o tom však až dál trochu víc). Už tady ale je na místě připomenutí, že v důsledku svévolného rozhodnutí stranického vedení ústavu se hotový rukopis této knihy musel krátit na pouhou polovinu (Filipec byl pochopitelně nestraník a takto

jako mnozí i člověk až druhé kategorie); expurgovaný zbytek vlastně nikdy nevyšel (někde ho doma ještě mám).

Svůj zájem ovšem Josef Filipec zaměřoval i na věci další, a to už v něm jasně převažoval teoretik nad člověkem z praxe, teoretik široce poučený a kriticky vnímající všechny relevantní názory a přejímající ty, které považoval za nosné. Je přitom jasné, že se profileoval nesporně jakožto člen Pražské školy pod vlivem jejích nejlepších hlav jako jasný strukturalista (jakkoliv tento termín jednu dobu servilně přitakávající všemu rusko-sovětskému, ať to bylo sebehloupejší, se nesměl bez-trestně užívat). Znal de Saussura a další a do jeho pojmosloví (viz *Českou lexikologii*) patřily samozřejmě termín jako znak, funkce, struktura, pojmenování, syntagmatický-paradigmatický a další. V oblasti konfrontace se zvláště věnoval metodologii a kritériím jazykové konfrontace (1985, 1973, 1976), problému ekvivalentu (1973), konfrontační synonymie (1983), kde využíval především znalosti němčiny a slovanských jazyků, ve vztahu k typologii (1986) i otázce přeložitelnosti (1973). Zabrousil i do diachronie, kde se v historické sondě věnuje i českému překladu Goethova eposu *Hermann und Dorothea* od J. Jungmanna (1965) aj. V oblasti jazykové stylistiky a sociologie, zřejmě ovlivněný B. Havránkem a dobovým důrazem na vše spisovné, se jeho pozornost dotkla jednak obecných otázek stylistiky (1961), konkrétní stylové analýzy (u O. Březiny z r. 1969), lexikální normy (1995), otázek kodifikace (1979), komunikativně-pragmatických aspektů slovníku (1992) a dalších. Tato linie vede mj. k širším aspektům jazykové kultury vůbec (srov. mj. příspěvek z r. 1982), dobově obecně tolik zdůrazňované a tak málo obsažené. Na obecné otázky lexikologie navazuje pak pozornost i terminologií a termínu, a to v několika příspěvcích (1955, 1969, 1994 a 1995). Šíří svých zájmů však Josef Filipec prokazuje i příspěvky syntaktickými či do syntaxe zasahujícími, zvláště o větě (v březinovské studii 1969), valenci, aktuálním členění věty (1974) a vytýkacím opisu typu *Byl to můj přítel, který* (1955). Výbor z jeho prací vydal v němčině u O. Sagnera v roce 1996 E. Eichler pod názvem *Studia lexicologica*.

3. Česká lexikologie (1985)

Osobně jsme se znali už dřív, zvláště z diskusí nad jeho recenzním posudkem našeho frazeologického slovníku. Naše spoluautorství v *České lexikologii* bylo pochopitelně napřed jakési manželství z nouze, násilím nám bylo oběma vnuce-no spojení dvou oblastí, které měly být samostatné. Přes určitý věkový rozdíl, zcela jiné zkušenosti i jinou odbornou orientaci (já byl mj. anglista s jazykovým zázemím vedoucím ještě dál a jinam než mířil on a vedle lexikografa, frazeologa, občasného překladatele (F. de Saussure a L. Hjemsleva), obecného lingvisty jsem byl i učitel češtiny pro jazykově velmi různé cizince, jinak věčný zdroj inspirace a problémů), a tak jsme se učili navzájem chápat jeden druhého, diskutovat a hledat kompromisy. Časem jsme se sblížili a spřátelili a výměna názorů tak mohla být otevřená a volná. Jakkoliv každý z nás odpovídáme především za své části (jeho byla ovšem větší), diskutovali jsme o všem a snažili jsme se na-

slouchat jeden druhému co do obsahu i formulací; těch diskusí bylo hodně, nejen v ústavu, u něj v bytě v Nerudovce, ale i písemně (pár svých dopisů s problémy, které jsme nedořešili, jsem nedávno našel). Výsledek byl oboustranně obohacený kompromis. Jak již bylo uvedeno, v důsledku svévolného rozhodnutí stranického vedení ústavu se hotový rukopis této knihy musel krátit na pouhou polovinu a zbytek nikdy nevyšel. Původně mělo jít o další (volné) díly připravované (dnes jen třisvazkové) *Mluvnice češtiny*, jejíž vedení se nakonec podepsáním se jako hlavní autor „laskavě“ ujal Jan Petr, tehdejší hlavní partajní koryfej a tedy i „neomylný“ a autoritativní lingvista, podepřený svým partajnictvím. Vedle vlastní mluvnice a lexikologie měl další díl představovat něco jako kvantitativní popis češtiny od M. Těšitelové, který nevyšel vůbec (vlastně ho nahradily až nedávno korpusově založené *Statistiky češtiny*, které jsem inspiroval včetně vlastní participatione v týmu).

Musím zdůraznit, že syntetická práce, jakou je *Česká lexikologie*, moc obdob ve své době neměla, u nás však ani v minulosti nic podobného nevyšlo. Dá se z ní dobře vycházet i dnes, po 30 letech, za použití určitého opatrného filtru tam, kde se citují sovětští autoři (ne že by je šlo ovšem šmahem odmítat). Jako taková musela být poznamenána nejen dobou, ale i autorskými idiosynkraziemi (už jsem naznačil, že jsme s Josefem bohužel nedodiskutovali zdaleka vše). Ať pro tuto autorskou idiosynkrazii či mimočeský, zvl. anglosaský vývoj jinde, který preferuje dnes trochu jiné věci, lze tu přiznat (říká se mi to bez adresáta těžko, jakkoliv to ode mne slyšel víckrát), a to jen pro ilustraci a zajímavost, aspoň některé problematické pojmy a oblasti, které tenkrát zůstaly.

Jen tedy stručně:

lexikum (stará terminologická bolest, jinde se moc neužívá, jakkoliv je mnohem lepší než přihloupplá sovětská „lexika“, ta tu ovšem není),
sémém (pocházející kupodivu z dánské lingvistiky, jako jednotka významu se nikdy neprosadila),
opozičnost sémů (nejasné a sporné, podle de Saussura jsou přece všechny sémy v nějaké opozici, která je de facto vytváří),
valence (není a nikdy nebyla pojem primárně syntaktický),
frazeologie jako rovina (což není, je to kombinatorické reziduum o více rovinách, kde neplatí analogie),
lexie a bratři či sestry její (výmysl jednoho Francouze, který se zalíbil I. Němcovi a po něm i J. Filipcovi, jinak ho málokdo užívá, stará polysémie ani lexém se vytlačit takto nedají),
hyperonymie (zbytečnost, je to jen obrácená hyponymie, tedy druhý pohled na hyponymii a dva termíny pro totéž je luxus),
enantiosémie (hříčka, jejíž existenci nikdo nedokázal, tj. jak může něco znamenat zároveň, metaforicky řečeno, černý i bílý?, nelze si ovšem plést s rozšířením o valenci, srov. brát někomu peníze vs brát od někoho peníze) aj.

Jak je vidět, jde vesměs o drobnosti. Nicméně, obraťme list. Josef Filipec si už v pozdním věku začal uvědomovat důležitost lepších dat, jejichž nedostatkem

musel přes zdánlivě velkou kartotéku ÚJČ trpět a dával mi to najevo jasně. Promítlo se to i do výrazně nové a větší pozornosti, kterou začal věnovat, mj. i pod vlivem termínu kolokace, který jsem mu nabídl, otázkám slovních spojení (připustil dokonce existenci roviny víceslovných lexémů, tj. kolokací). Zobecním-li, lze konstatovat, že hlavní pilíře jeho přístupu jsou dosud svěže dnešní a nesporné: onomaziologie-sémaziologie, význam-obsah, forma-význam/funkce, funkce jednotky ve struktuře s jasnou znakovou povahou aj. Jsou to všechno atributy poučeného strukturalisty a poučeného moderního pražského lingvisty (Chomského zná, ale nijak pro něj nehoruje).

Musím však ještě dodat poněkud osobní poznámku. V situaci lexikografického oddělení ústavu, vzácně věkově homogenního, kde většina byla na odchodu do penze bez jasných následovníků, mne Josef (kolem devadesátých let) tenkrát jasně přemlouval, abych to po něm převzal (což jsem pak na dva roky skutečně udělal). Ale po hrozných zkušenostech s nesmyslným postojem tehdejšího ředitele, mj. k výchozím datům a odmítavém stanovisku ke tvorbě korpusu, o kterém dnes nikdo nepochybuje a je rád, že existuje, jsem na něj rozezleně a se smutkem rezignoval a korpus v ÚJČ nevznikl. Takže jsem Josefa zklamal i nezklamal, ne však ze své viny.

4. Závěrem

Těžko říct, jak by se Josef Filipec stavěl k dnešní lingvistice a lexikografii, která nemá o nic lehčí roli, než měl on a jeho vrstevníci. Na obou stranách bylo a je jasné, že dobrý slovník je zapotřebí, a to na základě těch nejlepších dat, to by jistě podepsal.

Jinak je však jasné, že v jeho osobě šlo o člověka vzácně slušného, odborně zkušeného, erudovaného a velmi pracovitého, s velkým rozhledem a vstřícného k druhým a jejich rozumným návrhům. Takových je vždycky pořádku. Metu v dané oblasti posunul výrazně dál a výš a nechal toho za sebou hodně. To je vidět i dnes, zvláště v protikladu k jiným dřívějším slavným a vlivným, na které se už moc nevzpomíná.

Literatura

Čermák, F. (1990): Člověk a jeho dílo: Josef Filipec a jeho dílo. In: *Český jazyk a literatura*, 40, 1989/90, s. 415–417.

Josef Filipec v Brně a Chocni⁴¹

Zuzana Děngeová

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
dengeova@ujc.cas.cz

Josef Filipec je v české lingvistice osobností velmi známou a značně ceněnou, a to zejména jako přední představitel české lexikologie a lexikografie. Vědecky se Josef Filipec zaměřoval na obor lexikologie, sémantiky a stylistiky češtiny, dlouhodobě se zabýval praktickou i teoretickou lexikografií jedno- i vícejazyčnou. Byl dlouholetým pracovníkem Ústavu pro jazyk český, do nějž nastoupil na výzvu Bohuslava Havránka v r. 1947. V letech 1969–1977 byl vedoucím oddělení, v letech 1971–1976 působil ve funkci zástupce ředitele Ústavu a od r. 1981 byl konzultantem Ústavu.

Během více než třicetiletého působení v ÚJČ se pracovníně podílel na třech nejvýznamnějších dílech české synchronní jednojazyčné lexikografie, a to *Příručním slovníku jazyka českého* (1935–1957), byl spoluautorem a redaktorem čtyřsvazkového *Slovníku spisovného jazyka českého* (1960–1971), hlavním tvůrcem koncepce jednosvazkového *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (první vydání 1978; druhé, přepracované a doplněné vydání 1994; třetí, upravené vydání 2003). Kromě jednojazyčné lexikografie se Josef Filipec podílel na tvorbě slovníků překladových. Jeho dlouholetá praxe při práci na slovnících a soustavné bádání v oboru lexikologie vyústily v zásadní lexikologickou publikaci *Česká lexikologie* (1985, je autorem části *Lexikologie*; autorem části *Frazeologie a idiomatika* je František Čermák). Souhrn poznatků o výstavbě jednojazyčného výkladového slovníku představil v práci *Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového*, která tvoří kapitolu v kolektivním díle *Manuál lexikografie* (1995). Výsledky práce Josefa Filipce v oboru jazykovědy jsou obdivuhodné a stále velmi inspirativní.⁴²

Ačkoli si v roce 2015 připomínáme sté výročí od narození Josefa Filipce jako předního českého lexikografa a jazykovědce, stojí za zmínku také události z jeho života, které předcházely jeho působení na poli lingvistiky – studia v Brně a pedagogická činnost v Chocni.

Josef Filipec studoval na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně od roku 1934, navštěvoval zde přednášky oboru germanistiky a slavistiky a závěrečné státní zkoušky skládal z českého jazyka a němčiny v roce 1945. Z dob Filipcových studií se v archivu Masarykovy univerzity dochovalo několik zají-

⁴¹ Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI) Nová cesta k modernímu jednojazyčnému výkladovému slovníku současné češtiny (DF13P01OVV011).

⁴² Text částečně převzat z Papcunová, J. (2015): *Bibliografie prací Josefa Filipce za léta 1948–2003* [medailon napsala Zuzana Děngeová, bibliografii sestavila Jana Papcunová]. Praha: Ústav pro jazyk český.

mavých dokumentů,⁴³ z nichž se můžeme dozvědět podrobnosti ze života Josefa Filipce. Například v ručně psaném německém životopisu Josef Filipec uvádí své nacionále: celé jméno Josef Kamil Filipec, narodil se 21. Února 1915 v Hošticích u Kroměříže jako syn řídícího učitele, dále že je římskokatolického vyznání. Gymnázium navštěvoval v Kroměříži (maturitní zkoušku složil v červnu 1934 s vyznamenáním), v roce 1934 nastoupil na Filozofickou fakultu Masarykovy univerzity v Brně, kde se zaměřoval na studium slavistiky a germanistiky.

Během vysokoškolských studií se Josef Filipec orientoval na slovanské jazyky a studium slovanských literatur. Kromě přednášek a seminářů bohemistických navštěvoval kurzy ruštiny, srbštiny, polštiny; dále seminář *Výklad a četba jihoslovanské epiky* (u profesora Franka Wollmana), přednášky o rozboru slovanských jazyků (u profesora Bohuslava Havráňka) ad. Josef Filipec se o svém studijním zaměření zmiňuje v žádosti o složení závěrečné zkoušky: „*Potom jsem se věnoval hlavně studiu literatury a slovanských jazyků, jak o tom svědčí předložené absolutorium. Slovanským jazykům jsem se věnoval daleko nad předepsanou míru. Jako češtinář jsem si zvolil za povinný pomocný jazyk slovanský ruštinu, ve které jsem se vzdělával dále, takže nyní vyučuji ruštině ve všech ročnících OA! Tím jsem se však nespokojil. Navštěvoval jsem navíc kurs srbštiny u lektora A. Kallusa (sem. 6. a 8., absolutorium), kurs polštiny u lektora M. Kolaji (sem. 7) a v semináři prof. B. Havráňka (Rozbor jazyka slovanských romantiků, sem. 5.) jsem měl zdařilý referát o jazyku srbského básníka P. P. Njegoše, což mohu doložit i vysvědčením.*“ (Josef Filipec. *Curriculum vitae*, 1945.)⁴⁴ Díky zmíněnému referátu o jazyce básní černohorského autora P. P. Njegoše obdržel Josef Filipec státní stipendium k studijní cestě do (tehdejší) Jugoslávie, kde v roce 1937 strávil šest týdnů.

Pravdou je, že zájem Josefa Filipce o český jazyk se formoval spíše pozvolna, během studií se výrazně zaměřoval na studium literatury a činnost literárněvědnou. Ve 30. letech a později počátkem 40. let uveřejňoval v časopise *Akord* recenze poezie i prózy (např. na díla J. Seiferta, A. Sovy, F. Halase, V. Řezáče ad.), psal i kritiky děl literárněvědných (např. na práce A. Nováka, F. X. Šaldy). Také později, kdy už se profesně zabýval lingvistikou, neopouštěl témata literárněvědná, známa je zejména studie *K jazyku a stylu Otokara Březiny* (Filipec, J. (1969): *K jazyku a stylu Otokara Březiny I, II*. In: *Naše řeč*, 52, č. 1, s. 1–22.).

Josef Filipec v Brně studoval u předních českých jazykovědců; kromě již zmíněných Franka Wollmana a Bohuslava Havráňka navštěvoval přednášky a semináře Václava Machka (*Všeobecná jazykověda a srovnávací jazykozpyt*), Františka Trávníčka (*Staročeský seminář*), Arna Nováka (*Literárněhistorický seminář*). U Arna Nováka psal Josef Filipec závěrečnou práci ke státní zkoušce

⁴³ Životopisy psané Josefem Filipcem (rukopisně i strojopisně); vysvědčení; několik žádostí o složení státních závěrečných zkoušek; posudek domácí práce psaný Arnem Novákem; místopřísežné prohlášení o nekolaborování ad.

⁴⁴ Bibliografický údaj citovaných archivních dokumentů je uveden na konci textu.

z českého jazyka, tzv. práci domácí, *Dějiny novočeské elegie*⁴⁵ (k posouzení práci předložil v roce 1939). Práce však nebyla Arnem Novákem pozitivně hodnocena: „*V jádře souhlasím, aby platila za písemnou práci domácí, ale dříve ji autor musí přepracovati.*“ (Arne Novák. *Posouzení domácí práce*, 29. 4. 1939.) Nutností přepracovat závěrečnou práci vznikly Josefu Filipcovi nemalé obtíže se skládáním závěrečných zkoušek. V listopadu 1939 se uzavřely vysoké školy a v témže roce i měsíci Arne Novák po těžké nemoci umírá. Přepracovaná závěrečná práce tak zůstala nezhodnocena, vysoké školy byly uzavřeny a Josef Filipec byl nucen hledat si zaměstnání bez řádného dokončení studia. Státní závěrečné zkoušky (z oboru němčina a český jazyk) Josef Filipec složil až po skončení války v roce 1945.

V roce 1939 Josef Filipec odešel do Chocně (rodného města své manželky) a nastoupil na tamní obchodní akademii jako výpomocný učitel. Vyučoval zde český jazyk, němčinu, také ruštinu a byl i třídním učitelem. Vzhledem k tomu, že neměl složený závěrečné zkoušky, mohl být pouze výpomocným učitelem, později suplujícím a zatímním profesorem, proto také pracoval za nízký plat, na což upozorňoval v opakovaných dopisech se žádostí o složení státních závěrečných zkoušek: „*Bylo v tom kus osudového zásahu, že chyběl sotva týden k tomu, abych v r. 1939 dodělal celou druhou státnici... z tohoto hlediska jsem existenčně velmi poškozen, protože jsem skoro celou válku učil za ubohý plat...*“ (Josef Filipec. *Curriculum vitae*, 1945.)

Válka do života Josefa Filipce zasáhla i jiným způsobem, když byl pracovně nasazen jako pomocný dělník-horník v šachtě rudného dolu Pražské železářské společnosti ve Chvaleticích (od 27. září 1944 do 5. května 1945).

V Chocni Josef Filipec učil až do roku 1947, kdy přišla nabídka od Bohuslava Havráňky, aby nastoupil do právě vznikajícího Ústavu pro jazyk český, tuto nabídku Josef Filipec přijal. Do Ústavu pro jazyk český, který sídlil v Praze, Josef Filipec z Chocně dojížděl až do poloviny 50. let, poté se s rodinou do Prahy odstěhoval.

Výměna učitelství za vědecké působení Josefa Filipce v Ústavu pro jazyk český byla pro českou jazykovědu bezesporu nesmírně přínosná. Na druhou stranu Josef Filipec byl i jako pedagog oblíbený a na své studenty vzpomínal s laskavým humorem; na závěr uvedeme úryvek ze vzpomínkového textu Josefa Filipce pro Almanach choceňské obchodní akademie: „*Mládí na ekonomické škole se projevovalo a vyžívalo různě – jako na jiných školách, především sportem. Bylo např. krásné vidět míhat se mrštná těla v tělocvičně při košíkové. Kdyby byl mnohý z těchto nadšenců věnoval aspoň polovinu své energie češtině, mohl jsem na něho mít nezapomenutelné vzpomínky! Byli však i jiní sportovci, tzv. pondělníci, kteří přicházeli v pondělí do školy zmožení fanděním svému klubu a povinnou večerní oslavou, spojenou s hojným zavlažováním. V jejich po-*

⁴⁵ V různých dokumentech se práce vyskytuje pod různými názvy *Dějiny české elegie po A. Sovu* / *Dějiny české elegie* / *Dějiny novočeské elegie do konce 19. století*, což je způsobeno tím, že práce byla přepracována (existuje více verzí) a pravděpodobně také jistou nedůsledností při zápisu názvu práce do různých dokumentů.

hledu tála tichá prosba, aby se nezkoušelo, ve výčitku, byl-li vyučující naladěný také sportovně a nevyhověl. Jistě jsou z nich dnes rozšafní a uvážliví kormidelníci našich obchodních a průmyslových podniků.“ (Ze vzpomínek profesorů. Josef Filipec: Nechcete si napsat kompozici z češtiny? In: Almanach obchodní akademie. Choceň, 1970.)

Príspevok vznikl s využitím archiválií z fondu: Archiv Masarykovy univerzity, fond A 11 Zkušební komise pro učitelství na gymnáziích Brno, Studijní spisy II., k. 16, č. 320, Josef Filipec.

Spomienka na Josefa Filipca, vzácneho človeka a vedca

Klára Buzássyová

Náhoda spôsobila, že som mala možnosť spoznať sa aj osobne s Josefom Filipcom, ktorý mal zásadný podiel na konštituovaní súdobej českej lexikografie ako samostatnej vednej disciplíny – už v rámci mojej internej aspirantúry počas (trojmesačného) študijného pobytu v Moskve a v Leningrade (1965). Týždeň strávený v tomto druhom meste sa mi vďaka organizačným okolnostiam sčasti prekrýval s pracovnou cestou Josefa Filipca. Na známom lexikografickom pracovisku sa stretli popredný odborník v lexikografii, lexikológii, okrem iného autor vysoko oceňovanej monografie o synonymách, kým ja som bola začiatovníčka, ktorá robila v lingvistike len prvé kroky. Okrem pútavej prednášky a odborných kvalít prejavovaných pred zasväteným publikom, ktoré potom v ďalších rokoch potvrdzoval svojím bohatým dielom, Josef Filipec zapôsobil na mňa už vtedy aj svojimi vlastnosťami vládneho, priateľského človeka a vedca zapáleného za svoj odbor.

Cenné podnety som získavala, nehovorím len za seba, ale aj za ďalšie moje kolegyne a kolegov, z početných štúdií, ktorými Josef Filipec presvedčivo ukazoval, že jednojazyčný výkladový slovník je povedané jeho slovami „exponentom lingvistiky daného jazyka ako celku, nielen lexikológie a lexikografie“.

Rada pripomínam, a vyjadrujem vďaka za to, že Josef Filipec bol jedným z oponentov na vstupnej oponentúre koncepcie projektu Slovník současného slovenského jazyka v predprípravnej fáze (1992). Z dnešného pohľadu to je prehistória, ale aj nevyhnutný začiatok tvorby tohto viacväzkového diela.

Veľa konkrétnych podnetov sme ako autori aj redaktori získali z obsažnej kapitoly *Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového* v Manuálu lexikografie (1995). Jasne sa v nej reflektuje premostujúca úloha osobnosti Josefa Filipca, suma nevyhnutných poznatkov, ako aj veľká časť otvorených otázok, ktoré rieši lexikografia na ceste do svojej ďalšej etapy, akú predstavuje uplatňovanie počítačovej lingvistiky v tejto oblasti.

S úctou a pozdravom priateľom z oddelenia súčasnej lexikológie a lexikografie ÚJČ AV ČR. (31. 1. 2015)

Vzpomínka Františka Daneše (†)

Josef Filipec byl vzácný člověk. Akci, jako je tato, si jistě zaslouží. Zanechal po sobě dílo, na které se dodnes odkazuje, totiž *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Vážím si toho, že mě přizval k práci na tomto slovníku. Velmi mu záleželo na tom, aby ústav byl v očích veřejnosti věrohodnou institucí. Prací pro ústav žil. Ústav byl v té době jako jedna velká rodina. Společně se slavily třeba narozeniny, k nimž J. Filipec vytvářel rýmovaná vtipná přání. I pro mne, ale bohužel jsem je ztratil. Původně se zajímal o literaturu, proto ty rýmované básničky.

Vzpomínka Lubomíra Doležela

V mých vzpomínkách je Josef Filipec zapsán jako skromný a čestný člověk, přátelský kolega a vynikající pracovník lexikografického oddělení ÚJČ. Toto oddělení sice nebylo nejprestižnější, králové ústavu sídlili v oddělení pro studium nové spisovné češtiny, bylo však patrně nejvýkonnější. Pod vedením dalšího skromného člověka a velmi svědomitého pracovníka Miloše Helcla odevzdávali členové oddělení pravidelně svá určená hesla do nového *Slovníku spisovného jazyka českého*, který měl vejít do obecného užívání, protože tak zvaný *Příruční slovník* se vymkl kontrole a stal se gigantickým, mnohosvazkovým dílem. O obecně lingvistickém významu lexikografické práce jsem ve svých pamětech napsal: „Lexikografie mi dala možnost čichnout si k povaze, podstatě a vůni jazyka, který operuje se slovem jako se základní jednotkou významu.“

Vytrvalým „čicháním“ si lexikograf osvojuje schopnost porozumět i obecným otázkám lexikologie. Každý pracovník oddělení měl svůj oblíbený lexikologický problém, jehož analýzu dříve či později předložil v člancích nebo v monografii. Filipcovým problémem byla synonymita, které věnoval monografii z roku 1961, Jana Hoffmanová ji nazývá „klasická práce“. Později si dokonce troufnul spolu s F. Čermákem na obecnou práci *Česká lexikologie* (1985).

V nejbližším styku s Filipcem jsem se octl až po svém odchodu z lexikografického oddělení, při přípravě *Knížky o jazyce a stylu soudobé české literatury*. Filipec se odvážně ujal nejobtížnějšího oddílu této popularizující příručky, oddílu o dramatu. Zájem o drama byl tehdy minimální a klasické práce Jiřího Veltruského se nesměly citovat. Filipec se zhostil svého úkolu čestně a představil základní struktury dramatu i dramatického dialogu v podobě, která povzbuzovala k dalšímu bádání na tomto poli.

Za svého krátkého působení v oddělení jsem nabyl dojmu, že se Filipec straní všech společenských událostí v ústavu, i když se vždy zúčastnil svolaných schůzí a porad. Myslím, že spěchal domů ke své rodině, kam jsem však za ním nikdy nepronikl.

Jen několik řádek jako poděkování i pro stálou vzpomínku...⁴⁶

Petr Holman

Naše seznámení s Josefem Filipcem přišlo tak náhle a bylo stejně náhodné, nečekané a krásné (jaká krása v neočekávaných, i když kdykoli uskutečnitelných možnostech!), jak praví na mysl náhle a maně odkudsi přišedší a snad vůbec nejcitovanější Lautréamontův bonmot. Ale ani sám jeho autor by se jistě nedivil...

Jakýsi antikvariát.

Tam na hromadách braku Naše řeč 1/1969...

Ona úvodní studie vyráží dech, tolik nového..., časem ji znáte málem z paměti.

Autor tehdy ještě neznámý, ztajený a zašifrován kdesi v nepřístupně vzdálených a pak už jen zarudlých a rudých krajinách akademických, vždyť komu bylo lze důvěřovat?

Náhle začátek zevně i jinak veletemných osmdesátých let, ostých překonán, nevěřicný úžas ze seznámení, z blízkosti *člověka* a z tak rychle se zjevivšího přátelského podání ruky a údivné sounáležitosti překračující roky a desetiletí, radost z nalezení takové blízkosti, radost... Ano, ano! „Radost! / Ona jest, ona skutečně jest, ona doopravdy jest!“

V úterý 9. června 1981 začátek dvoudílné studie v Naší řeči *K jazyku a stylu Otokara Březiny* ozdoben věnováním: „Panu Petru Holmanovi / Velmi srdečně a s povzbuzením / k další statečnosti při záslužné práci. / Jos. Filipce“

Někdy v tu dobu už i několikero návštěv – krátkých i delších, které však uběhly rychleji než ty kratší – u pana doktora doma, tehdy ještě na Malé Straně, a dárek, znovu tak vzácný, protože opět nikterak nečekaný!, v podobě originálního strojopisného posudku Vladimíra Šmilauera, autorem signovaného a datovaného 25. 9. 1968:

„Několik poznámek k studii Jos. Filipce ‚Jazyk a styl Otokara Březiny‘.

I. Je třeba velmi uvítat, že v Naší řeči při Březinově jubileu vyjde studie o jeho jazyku a stylu, a to studie znalce tak povolaného, jakým je Filipce. Plní se tím povinnost jak k Březinovi, tak k české lingvistice: vždyť jenom sérií takových rozborů dojdeme k možnosti srovnávat, a teprve srovnáváním vyniknou svérázné znaky jednotlivých autorů, ale bude možno také rozlišit, co je individuální, co vývojem a jeho fázemi.

Filipce, používá přesných statistik a výsledků novodobého zkoumání stylistického i sémantického, probírá ve své studii jednak stránku lexikální (např. frek-

⁴⁶ Stejnojmenný příspěvek vyšel ve sborníku *Otokar Březina 2014: Materiály z mezinárodní konference Otokar Březina 2014, pořádané dne 19. 9. 2014 Společností Otokara Březiny v Jaroměřicích nad Rokytnou a Ústavem české literatury a komparatistiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze*. Praha, Togga: Univerzita Karlova, s. 206–212. Původní příspěvek byl se souhlasem autora zkrácen (ve zkrácené podobě byl též v zastoupení prosloven na vzpomínkovém odpoledni).

venci jednotlivých slov, nominalizaci, obrazy, metafory), jednak stránku syntaktickou.

Dospívá tak k závěru, že Březina dovedl spojit jazykovou tvořivost vlastní s odkazem nejlepších českých básnických tradic. Proti některým cizím symbolikům je výrazně pregnantnější a významově, obsahově hlubší.

II. Autor sám zdůrazňuje, že mu nemohlo jít o rozbor vyčerpávající (pokud je vůbec účelný a žádoucí) a že je třeba v rozboru pokračovat. Nemělo by proto smyslu shledávat, co by v studii ještě mohlo být. K tomu, co podává (a je toho velmi málo), mám jen několik poznámek.

1. Chtěl bych upozornit, že jazyk Hudby pramenů probrala Olga Horáková v Oběžníku Kruhu přátel českého jazyka č. 12, str. 9 (je to stručný výtah její státní práce). To je ovšem próza a tu Filipec z okruhu svého rozboru vylučuje (správně, protože próza má jiné zákonitosti). Přece však některé postřehy Horákové jsou podnětné; myslím např. na její pozorování o rozložení mezi zájmeny „který“ a „jenž“, na její statistiku spojek.

2. Na str. 9 se cituje Ot. Fischer, který dobře konstatoval velkou frekvenci podstatných jmen slovesných. To je správné, nikoli však jeho výklad: jsou prý to termíny jazyka odborného a církevního, uplatňuje se tu pracovní chápání dění a tvoření. Chybí tu činitel nejdůležitější: podstatná jména slovesná mají dlouhé slabiky a jsou dlouhá. A to jsou prvky, které způsobují hymničnost, slavnostnost básní Březinových. V jedné přednášce jsem srovnal Březinův Kolozpěv srdcí s Dykovou básní Listopadovým krajem. Mají stejný počet slabik (81–80) [nad tímto místem červenou tužkou neznámým rukopisem (J. Filipec?) připsáno: „omyl“], ale z toho je u Březiny 30 slabik dlouhých, kdežto u Dyky jen 16. Podobné je tomu s délkou (tj. s počtem slov). To je v některých pasážích zvláště nápadné, např. „čekáme stále, teskní a tiší, na sladké usmání smíření tvého, skončení dní“ (25 slabik, z toho 12 dlouhých). To správně vystihují dobří recitátoři: jak našel V. Svoboda ve své práci o tempu, je recitace paní Iblové z Březiny ze zkoumaných úryvků nejpomalejší.

3. V přehledu trojčlenných spojení (A S¹ S²) na str. 15 by bylo třeba hledat příčiny rozdílů. Důležitá je tu délka slov. Ve skupině II 1 B (žeh bílý světla) jsou nominativní substantiva (žeh) vesměs jednoslabičná (devět případů), kdežto v typu II 1 A (bílé **lokty** děv) je jich šest dvojslabičných, čtyři ještě delší, žádné jednoslabičné; v typu II 1 D (žeh víry mystický) působí zase délkou adjektiva (jsou trojslabičná, ale i pětislabičná).

4. Ke str. 5, kde se mluví o indexu opakování, by bylo třeba srovnat údaje z Frekvence slov 31, kde se jako hraniční případy (ze zkoumaných sbírek) uvádějí Fr. Hrubín s minimem 2,5 a J. Hora s maximem 3,7.

5. Na str. 10 by bylo užitečné rozlišit, kde substantivizované adjektivum označuje Boha (slovo, které se u Březiny nevyskytuje), kde jeho vyvolené.

6. A konečně by bylo užitečné, aby studie, která pro svou konkrétnost (i lákavý námět) jistě vzbudí pozornost čtenářů Naší řeči, byla oproštěna od zbytečných učených a módních slov (parametry, idiolekt). Také nedoporučuji užívat (18) termínu „větný ekvivalent“; to mladší absolventi našich škol vůbec neznají, protože to není ani u Havránka – Jedličky, ani u Trávníčka, ani v Novočeské skladbě (která v 2. vydání 454 tento termín výslovně odmítá). Ostatně pojem „ekvivalent“ není jednotný (u Wundta znamenal něco jiného než u Kopečného).

III. Studii Filipcovu doporučuji k tisku.“

Časem další setkání a návštěvy (snad jedna i u nás ve staré Michli pod Kapi- tolem, kde jsme tehdy se ženou a dětmi přebývali?), tentokrát už i s nějakým tím hltem veselého červeného vína, rozhovory, otázky, klidné přímé pohledy do očí a porozumění, v éře tehdejší hořkosti tak vzácně sladké. Zvaní vzájemná (před- nášky apod.) a děkování za ně, jako třeba 20. 12. 1985: „Díky za Vaše pozvánky a gratulaci k úspěchům, z nichž mám upřímnou radost. A všem Vaším drahým radostné Vánoce a šťastný Nový rok!“

Nelze zapomenout na osobnost ve svém vědeckém i lidském založení, erudici, důkladnosti, spolehlivosti, profesionalitě i příkladné skromnosti tak výraznou, jakou byl Josef Filipce, přítel Josef Filipce. Jen vděčně děkovat...

Čtyřikrát s Josefem Filipcem

Rostislav Kocourek

Vážení přítomní, vážené přítomné,

povím vám o čtyřech příležitostech, třech odborných a jedné každodenní, na něž se obzvláště rozpomínám. Nejprve o tom, jak moje setkání s dr. Josefem Fi- lipcem začala. Bylo to v době, kdy on právě již vydal své významné dílo *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie: Příspěvek k poznání systému v slov- ní zásobě* (1961), a kdy jsem já byl pohroužen mimo jiné do jazykozpytného studia odborného jazyka a terminologie. To jest v době již tenkrát pro nás oba svým způsobem lexikologické. V Čechách počátkem šedesátých let byla doba, kdy se proslýchala důležitost N. Chomského stručné publikace *Syntactic Structures* (1957), která měla způsobit syntaktický převrat v lingvistice (český překlad vyšel až v roce 1966). Při náhodilém setkání s Josefem Filipcem mno- hem dříve jsem se zmínil, že jsem sehnal původní text *Syntactic Structures*, kte- rý jsem začínal číst. Slovo dalo slovo a skončilo to tak, že jsme četli *Syntaktické struktury* anglicky spolu. To nás i odborně přiblížilo a připravilo na to, že bu- dou-li *Syntaktické struktury* určovat budoucí program lingvistiky, lexikologie nebude ve středu dění.

Druhá, každodenní, vzpomínka, kterou zmíním, je naše setkání během světo- vého kongresu prestižní krajanské (československé) Společnosti pro vědu a umění (SVU), kterého jsme se s Josefem Filipcem na pražské právnické fakultě zúčast- nili. Během polední přestávky jsme poobědvali v jedné blízké josefovské restau- raci, která nejen že podávala jídlo nevalné, ale žel i předražené. To Jožku rozezlilo natolik, že se rozhodl naše setkání nadále pořádat u něho, přičemž on by obstarával pohostinství. To také učinil a jeho kulinářská dovednost byla oce- něna, dokonce i mou drahou chotí.

Třetí, odborný zážitek byla návštěva u Filipce v roce 1996, když právě dostal výtisk publikace, z které měl opravdovou radost. Lipský slavista Ernst Eichler

uveřejnil v mnichovském nakladatelství Otto Sagner v řadě *Specimina Philologiae Slavicae*, Band 109, sborník jeho lexikologických statí: *Studia Lexicologica* (1996), mající jedenáct studií (pět česky, pět německy a jedno anglicky). Tento sborník vydaný u příležitosti Filipcových osmdesátých narozenin obsahoval Eichlerovo vysoce kladné hodnocení Filipcovy lexikologické a lexikografické osobnosti. V úvodu k tomuto svazku Ernst Eichler píše německy, což zde uvádím v českém překladu: „Český lingvista Josef Filipec svými četnými průkopnickými pracemi nejen založil moderní lexikologii a lexikografii češtiny, nýbrž také přispěl k lexikologii obecné závažnými příspěvky, jež jsou mimo slavistiku dosud příliš málo známy. Svou prací tím rozšířil dosavadní fonologii, mluvnici a jazykovou kulturu Pražské lingvistické školy o studium lexiky a v té vyhledával systémové rysy a dílčí systémy pomocí jejich vnitrojazykové konfrontace [vnitrojazykového porovnávání]. Tím přispěl k hlubokému chápání vztahu mezi významem a slovem v jeho propojení uvnitř systému jednotlivých jazyků, v tomto případě zejména češtiny. Přitom se věnoval se stejným důrazem i porovnávání mezi jazyky. Povýšil lexikologii a lexikografii uvnitř slavistiky na zcela novou, vyšší úroveň.“ Toto ocenění Josefa Filipce je vzácné zahraniční uznání našeho jazykozpytce.

Závěrečnou, čtvrtou, příležitostí je text, který chci zdůraznit ve Filipcově díle. Je to jeho *Úvod k Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2. vyd. 1994; pracuji s verzí z roku 2000; 3., opravené vyd. 2003). Tento *Úvod* obsahuje ve stručnosti mnoho o metodě, kterou tento čelný český lexikograf a lexikolog dvacátého století se svým kolektivem uplatňoval, a o cílech, které si v dané dějinné situaci kladl, aby poskytl českým uživatelům vyhovující jednosvazkový výkladový slovník pro onu novou dobu po roce 1989.

Alingsås, 13. 2. 2015

Vzpomínka Jana Králíka

Josef Filipec byl velmi moudrý člověk, který nedával najevo, kolik toho ví a umí. Vše řešil s úsměvem. Vedle slovníku psal s lehkostí i verše k jubileím kolegů a kolegyň, a v roce 1971 dokonce také větší část libreta k žertovné opeře Vojevoda Mikuláš, která se připravovala k výročí založení ÚJČ, což se ale tehdy příliš nezdůrazňovalo, protože rok založení 1911 spadl ještě do období vlády rakouského císaře. Nedlouho poté náhodou slavil významné životní jubileum (60. narozeniny) také tehdejší pověřený ředitel Miloš Dokulil, a to posloužilo celému záměru za vhodný krycí převlek. Hudbu připravil Karel Krasnický, pohotový klavírista. Nenabízел původní tvorbu, ale aranže známých melodií od Beethovenovy Ódy na radost po směs z českých oper a operet (např. z Prodané nevěsty zaznělo na nápěv kupletu „Milostné zvířátko“ Filipcovo: „Velikého šéfa uděláme z vás“). Titulního vojevodu Mikuláše zpíval Luděk Bachmann. Filip-

cův text doslova sršel vlídným vtípem. Dílo bylo provedeno v Malostranské besedě, diváky byli zaměstnanci ÚJČ a asi ještě nějací další pozvaní hosté. ÚJČ měl tehdy 160 zaměstnanců. Všichni zpěváci (jsme) byli z ÚJČ.

Vzpomínky na Josefa Filipce

Tomáš Filipce

Na otce mám samosebou mnoho nejrůznějších vzpomínek. Profese mu byla současně koníčkem, což je možná „ideální stav“. Ve všední dny po návratu z ÚJČ okamžitě pokračoval v práci doma, v sobotu a v neděli přirozeně pracoval také (u vědců asi celkem běžná věc). Přitom nezanedbával péči o rodinu a domácnost, vždy si našel čas i na domácí práce (úklid, vaření, praní), údržbu automobilu, stavbu chaty a péči o zahradu, to ho také velmi bavilo. Několik let jsme každou sobotu pekli domácí kynuté buchty, otec byl obstojný kuchař a zaučil mne. Systematicky vylepšoval náš domov – byt v Nerudově ulici na Malé Straně, který dostal v r. 1957 do užívání po desetiletém dojíždění z Chocně, kam se přišel z Moravy počátkem 40. let. Byt původně užívala rodina (o koho přesně šlo, nevím a nerad bych chybně spekuloval, snad šlo o zaměstnance Akademie), jejíž jeden člen emigroval do tehdejšího západního Německa.

Po smrti manželky Marie (říjen 1964) otec jinou partnerku nehledal, přestěhoval k sobě svou matku z Moravy, takže jsme doma měli alespoň babičku. Doma dělal otec pauzy v práci, jen když se konaly sportovní televizní přenosy z vrcholných akcí v hokeji, fotbalu, atletice nebo krasobruslení anebo když se vysílala opravdu kvalitní divadelní nebo filmová díla. Táta pečoval i jinak o naši zábavu – brávil nás do kina na různé „trháky“, na Matějskou pouť apod. S mamkou chodili do divadel, měli jsme gramofon a tatka kupoval desky s klasickou hudbou, pár desek i s populární hudbou a např. měl i Werichovy a Horníčkovy „Předscény“, ty jsem poslouchal „s otevřenou pusou“. K Vánocům, narozeninám a svátkům nám (s bratrem) pravidelně kupoval zajímavé knihy (např. verneovky, romány Waltera Scotta a mnoho jiných), hodně jsme tudíž četli a spisovná čeština nám „přešla do krve“. Trpělivě snášel i naše nezralé mladické nápady a činy, s nimiž přirozeně často vůbec nesouhlasil, a někdy nasadil i poměrně tvrdé sankce, celkově na nás ale byl až příliš hodný, vždy nám byl ochotný pomoci a také nás mnohokrát velmi (i finančně) podpořil.

Tatka byl hluboce věřící křesťan, každou neděli navštěvoval dopolední mše, Velikonoce a Vánoce prožíval opravdu svátečně. Ovládal poměrně dobře i některé neslovanské jazyky, výborně uměl němčinu, pasivně angličtinu (na ní pracoval postupně), trochu i francouzštinu.

Automobil si otec pořídil v létě roku 1964 (byla to zbrusu nová Škoda Octavia super za tuším 39.600 Kčs) a vozil nás v něm 140 km na prázdniny (někdy i zpět) nebo na nedělní výlety. Několikrát jsme spolu byli na horách (v zimě

i v létě). Pokud jde o autovýlety, mám jednu speciální vzpomínku – otec vezl někdy kolem roku 1965 jednoho svého německého kolegu (jméno si už bohužel nevybavím, možná se jednalo o prof. Güntera Bellmanna) na výlet na zámek Konopiště a vzal mě s sebou. Pan kolega mluvil docela dobře česky a najednou během jízdy pronesl tuto větu: „Překrásný obrázek, lingvista za volantem.“ Mám dojem, že tátovým obličejem problesknul neznatelný úsměv, neboť dikce pana profesora byla naprosto originální a nenapodobitelná.

Otec byl fyzicky docela zdatný, přibližně v roce 1963 (tehdy mi bylo necelých 12 let) jsme při letním pobytu v Krkonoších vystoupili sportovním tempem z Modrého dolu na Studniční horu (1554 m n. m., třetí nejvyšší vrchol Krkonoš i České republiky), převýšení činilo 550 metrů a šli jsme přímo vzhůru prudkým kamenitým svahem mimo turistické pěšinky.

Otec udržoval poměrně čilý korespondenční styk s mnoha domácími i zahraničními kolegy, občas měl i osobní návštěvu u sebe v bytě. Dokázal poměrně zdařile imitovat způsob mluvy akademika Bohuslava Havrána, k čemuž občas docházelo, když měl otec mimořádně dobrou náladu. S ohledem na otcův kádrový profil (nestraník, věřící) je pozoruhodné, že několik let vykonával funkci zástupce ředitele ÚJČ. Mohl bych jízlivě dodat, že tady nám Strana poněkud zakolísala.

Vybrané texty Josefa Filipce

Hymna lexikografů⁴⁷

Co listí na stromech, co zrněk písku v moři,
co na nebi je hvězd a v buňkách atomů,
co bylo, je a bude slov, jež lidé tvoří
a která nedoletí třeba k nikomu,
ač nesla poselství, buď známá, nebo nová –
tu schopnost mají pouze lidská slova!

Jen lidská slova na skeletech větných schémat
jsou schopna stát se tělem, srdcem, mozkiem, pletí,
když vyproštěna řečí z lexémových tenat
jak ptáci volně do prostoru vzletí
a zpívají nám, co je domov, národ, dítě,
a vítají nás ze rtů matky na úsvitě!

Jak mince věky ražené, dar minulosti,
chováme slova v šperkovnicích lexémů
a ta, jež připoutána k dnešní skutečnosti,
chytáme sítí abeced a dílčích systémů –
je lexikograf rybář, cizelér i sadař,
v hájemství slov jich hlídač, konstruktér a vladař!

Za standartou, již nesou Klaret, Veleslavín,
Komenský, Rosa, Jungmann, otec Dobrovský,
spějeme všichni v lexikografický Slavín,
nad kterým zlatý hlásá nápis obrovský,
že každý národ má svůj příznak v jazyku,
a každý jazyk zrcadlí se v slovníku!

⁴⁷ Josef Filipec patrně není jediným autorem tohoto textu, srov. na <http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?art=3881> (1.11.2015).

**Profesoru Vladimíru Šmilauerovi k osmdesátce
(1975)**

Jdou lidé, léta, generace,
kolotá kosmos slov i hvězd –
Vaše dny stále zlatí práce
bez tápání a planých gest.

Jak moudrý včelař plástve medu
těžíte ze svých včelích dnů.
Co hodnot zdobí naši vědu!
Bez Vás by zašly v bezednu!

Co vteřin uchránil jste zmaru
a přiměl rozzářit se v tmu!
Co péče věnoval jste tvaru
a spětí faktů k systému!

Čím v botanice proslul Linné,
co přečkalo už řadu ér,
tím ať vždy v lingvistice slyne
kdo? Přec – profesor Šmilauer!

Končiny celé lingvistiky
procestoval a zmapoval,
geografy i historiky
magicky skopulíroval.

Nejen souši, i vodám vládne
jak dobrý bůh, jak Poseidon
a každý detail, po němž sáhne,
je včleněn, zapsán v lexikon,

v orchestr slov, jež ožívají
pod mistrovými dotyky
jak tóny fléten, které tají
autora této muziky.

Za příklad křišťálného žití,
za dílo zářné nad jantar
sypem na Vaši cestu kvítí
a přejem zdraví, sílu, zdar.

K jubileu Vladimíra Mejstříka (1998)

Jak tak léta hrozně letí,
je tu šedesátiletí!
v jeho středu růžolící
mladík přišel s bujnou kšticí
do ústavních problémů,
podoběn jsa pacholeti
z Profousova betlému.

Dočkal se však bez prodlení
nemilého překvapení:
provozovat při slovníku
politickou gymnastiku!
K jeho cti buď řečeno,
že pohrdl touto slávou,
nechav ji těm s větší hlavou.

Místo toho po svém zvyku
zažral se pak do slovníků,
a to hned čtyř různých typů,
pro něž našel ve svém mozku
dostatek svých vlastních čipů.

Touto neúnavnou prací
v součinnosti generací
obohatil sémantiku,
kulturu a lingvistiku.
Jeho láska k slovotvorbě,
která se tu projevila,
dojala i Dokulila!

Spočteno a podtrženo:
Z původního majstříčka se zrodil Mistr,
poslední maskulinum mezi feminami, utajené v pozadí,
pečovatel oddělení, jenž každému dobře poradí,
muž, jehož má oddělení v emblému,
a dobrý pastýř oveček, přišlý z Profousova betlému.
Ať žije!

**Proměna jazyka a jeho výzkumu v době
nových médií a technologií
Sborník z konference studentů českého jazyka 2013¹**
Děngeová, Z. – Vališová, P. (eds.), Praha: Ústav pro jazyk český,
2015, 105 s.

Dne 4. října 2013 se na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně konala konference studentů českého jazyka na téma: Proměna jazyka v době nových médií a technologií.² Konferenci pořádali doktorandi z Ústavu českého jazyka při Filozofické fakultě MU v Brně. Celkem 15 konferenčních příspěvků bylo publikováno v elektronickém sborníku, který v této recenzi představíme a zhodnotíme. Ve sborníku publikovali své texty studenti bakalářského, magisterského či doktorského studia českého jazyka, přispěli také jazykovědci z ÚJČ AV a univerzitních pracovišť a rovněž dva studenti bohemistiky ze zahraničních univerzit. Sborník vyšel v květnu roku 2015 a je dostupný on-line ve formátu pdf na: <http://www.phil.muni.cz/wucj/> a <http://www.ujc.cas.cz/>.

Sborník je rozčleněn do tří oddílů. První oddíl nese název *Tvorba a využití malých specializovaných korpusů, korpusy a výuka jazyka* a obsahuje mimo jiné vstupní příspěvek K. Osolobě (Brno). Autorka v něm představuje problémy automatické morfologické analýzy a navrhuje postupy, kterými lze přegenerování a podgenerování při práci s korpusem eliminovat. Druhý oddíl je zastřešen tématem *Tvorba a využití lexikálních databází, analýzy specifík jazyka nových médií*. Závěrečná část je pak věnována příspěvkům na téma *Proměna jazyka vlivem elektronické komunikace a internetu*.

Hned dva příspěvky spadají pod tematiku malých korpusů. P. Vališová (Brno) se zabývá specializovaným učebnicovým korpusem češtiny pro cizince (UčKo). Učebnicové jazykové korpusy chápe jako nástroj pro analýzu toho, zda a jak se autorům těchto učebnic daří do studijního materiálu aplikovat skutečně užívané jazykové jevy. Svůj výzkum zaměřila na užívání dokonavých sloves. Ze závěrů vyplývá, že dokonavá slovesa nejsou v učebnicích užívána v rozsahu odpovídajícímu slovní zásobě potřebné pro získání jazykové zkoušky z češtiny. Porovnáni stavu skutečného se stavem tradovaným ve výukových materiálech provedla

¹ Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI) *Nová cesta k modernímu jednojazyčnému výkladovému slovníku současné češtiny* (DF13P01OVV011).

² Viz Děngeová, Z. (2014): Brněnská konference mladých jazykovědců. In. *Jazykovědné aktualita*, roč. LI, č. 3 a 4, s. 159–161.

ve svém výzkumu také B. Kočařová (Brno). V představené analýze se věnuje problematice jmenného rodu a obtížím, které mají studenti češtiny jako cizího jazyka s jeho určením. Její výsledky dokazují, že informace uváděné v odborné či didaktické literatuře ne vždy korespondují s údaji získanými z korpusu (např. při určování rodu na základě koncovky literatura uvádí, že vokál *-e* je častým zakončením pro feminina, kdežto dle zjištění v korpusu jasně dominuje vokál *-a*).

Tvorbu, ale především specifika a omezenost užívání malých korpusů reflektovaly L. Rychnovská (Brno), na materiálu z Korpusu odeslané a přijaté česky psané korespondence Bedřicha Smetany, a V. Štěpánová (Praha), která se zaměřila na mluvené korpusy jako zdroj pro fonetický výzkum. Štěpánová na dvou sondách (výskyt sekvence *neslabičná předložka + slovo začínající na samohlásku* a výslovnost souhláskové skupiny *sh*) dokazuje, že mluvené korpusy jsou sice vhodným nástrojem pro analýzy, avšak vzhledem k malému množství relevantních dokladů postrádají mnohdy výsledky požadovanou výpovědní hodnotu.

V praxi aplikovatelný nástroj prezentuje P. Sedlářová (Brno), která se ve svém výzkumu zabývá problematikou bulvárních titulků. Praktickým výstupem její práce by měl v budoucnu být algoritmus, pomocí něhož bychom při práci na internetu z výsledků hledání vyloučili záznamy bulvárního charakteru. Sedlářová se prozatím věnuje výzkumu atributů typických pro tyto titulky. Jedná se o bohaté užití interpunkce (zejména vykřičníků, otazníků a dvojteček), užití křestních jmen a deminutiv, přímé oslovení, užití citoslovcí a částic, grafické prostředky vyvolávající čtenářův zájem apod.

„Vydání nového moderního slovníku současné češtiny by mělo být velkou, dlouho očekávanou událostí.“³ Do procesu příprav a obtížné tvorby právě vznikajícího Akademického slovníku současné češtiny, slovníku pro 21. století, nechává čtenáře nahlédnout M. Lišková (Praha). Autorka provádí zájemce o lexikografii celým procesem vzniku slovníku: od práce s rozsáhlou materiálovou základnou, přes tvorbu hesláře, až po samotné zpracování hesel, kterému se věnuje v celém jeho rozsahu (zmiňuje variantnost lemmatu, gramatické informace, stylistické či oborové kvalifikátory, výklad významu a exemplifikaci). Na konkrétních příkladech a několika již zpracovaných heslech (*bába, baba; babybox; bacilonosič; babrat se*) ukazuje specifické požadavky, které jsou na lexikografy kladeny při tvorbě srozumitelného výkladu významu a při výstavbě vypovídající a čtivé exemplifikace.

Příspěvek N. Franke (Kiel) pojednává o situaci v oblasti lexikálních výpůjček z angličtiny, a to v češtině a ruštině. Autorka si všímá především rozdílných možností označování rodu v těchto jazycích (slovo *manager*, v angličtině jsoucí bez rodového určení, je v češtině přejato do podoby *manažer* → *manažerka*; v ruštině pak do podoby substantiv s neurčitým rodem nebo do tvarů vyjadřujících maskulinum i femininum *biznismen – biznesvumen / biznesledi*).

³ Čermáková, A. (2013): Jaký slovník uživatelé češtiny potřebují? O Slovníku současné češtiny nakladatelství Lingea. *Slovo a slovesnost*, 74, s. 195.

K tématu nových slov se ve sborníku sešly tři příspěvky, což poukazuje na zájem mladých lingvistů o nové jazykové jevy a schopnost na ně reagovat. Z. Michálek (Brno) se zaměřuje na nárůst kompozit s prefixoidem *euro-* v češtině a v ruštině. Porovnává stav zachycený ve starších slovnících s aktuální situací, která poukazuje na zvýšené užívání tohoto prefixoidu. R. Neprašová (Praha) se v textu věnuje problematice blendingu⁴. Její příspěvek je bohatě doložen příklady blendů pocházejících zpravidla z publicistického materiálu. Autorka pracuje s vlastním tříděním blendů, např. podle prostředí, ve kterém vznikly (*webinář*, *telebrita*, *phablet*), nebo rozlišuje blendy vzniklé z vlastních jmen a geografických názvů (*Medvěděputin*, *Merkozy*, *serenátorka*). Krátce se věnuje také slovním hříčkám, které nejsou typickými blendy a které využívají fonetické podobnosti mezi jednotlivými komponenty (např. *cooltura*, *Špatnělsko*, *ČEZko*). O depropriálních slovesech majících ve svém základu vlastní jméno osoby pojednává Z. Děngeová (Brno). Tento typ sloves je často okazionálního charakteru (např. *čunkovatět*, *bémovat*, *zřícovatět*, *derathizovat*) a při pochopení jejich významu hraje důležitou roli znalost mimojazykového kontextu.

J. Vepřek (Brno) v příspěvku *Blog jako žánr potvrzující dynamický vývoj komunikačních možností současnosti* a T. Marková (Brno) v příspěvku *Jazyk seznamovacích inzerátů na internetu* se shodně pokoušejí o analýzu těchto specifických (a v případě blogů i nových) komunikačních platforem. Přínosem Vepřekova příspěvku, kromě detailní analýzy faktorů ovlivňujících výsledné texty, je zejména pokus o vlastní komplexní charakteristiku blogu jako žánru publicistiky. Marková zaměřuje svou pozornost na jazyk seznamovacích inzerátů a dochází k zajímavým zjištěním: v prostředí, kde bychom snad mohli očekávat vyšší jazykovou úroveň (ve snaze prezentovat se v lepším světle), narážíme na časté užívání obecné češtiny, na chybné užití osobního zájmena *já*, na chybějící interpunkci či zcela chybějící diakritická znaménka.

Z hlediska náročnosti při sběru materiálu, jeho třídění a zpracování zaujme příspěvek M. Ficnarové (Brno) věnovaný vlastním jménům vlakových spojů (porejonymům). Příspěvek zahrnuje nástin postupů při tvoření těchto názvů, ale zejména bohatou dokladovou část, která je velmi precizně kategorizována. Autorka pracovala s celkem 357 názvy vlakových spojení pocházejících z let 1993–2013.

J. Heinke (Berlín) se v textu zabývá užíváním a chápáním původně náboženských výrazů v sekularizovaném prostředí. Představuje slovník *Sacrum und Profanum* a dále pracuje pouze se dvěma případy, a to s výrazy *Duch svatý* a *Noemova archa*, sleduje užití lexémů *duch* a *archa* jako elips a jejich variant.

⁴ Srov. „Blending jako takové skládání slov, při kterém se slova, prototypicky dvě, „oříznou“, načež se začátek prvního a konec druhého sesadí do jednoho slova, které bude připomínat slova výchozí.“ Šimandl, J. (2013): Mechanické krácení a mechanické skládání; blending. In: Blagoeva, D. – Kolkovska, S. – Lišková, M. (eds). *Problemi na neologijata v slavjanskite ezici*. 1. vyd. Sofija: Prof. Marin Drinov Academic Publishing House, s. 110.

Závěr. Sborník *Proměna jazyka a jeho výzkumu v době nových médií a technologií* je velmi pestrá sbírkou prací mladých lingvistů. Příspěvky pokrývají oblast korpusové lingvistiky a využitelnosti korpusů při výuce češtiny pro cizince, zaměřeny jsou také na lexikální databáze a jazyk nových médií. Texty mnohdy vycházejí z výzkumů začínajících lingvistů, kteří využívají právě těchto možností, aby představili zajímavá témata, kterým se věnují v rámci bakalářských, magisterských nebo disertačních prací. Řada z výzkumů je také koncipována způsobem, který by měl v budoucnu vyústit v prakticky využitelné nástroje. Autoři příspěvků jsou schopni vyvozovat závěry svého zkoumání, prokazují přiměřenou dávku sebekritiky a navrhuji možná zlepšení vlastních postupů. Tento sborník může být cenným zdrojem informací pro odbornou veřejnost, ale také motivací začínajícím lingvistům k jejich vědecké práci.

Lucie Machálková
Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
machalkova@ujc.cas.cz

Nadě Svozilové k narozeninám

V srpnu tohoto roku oslavila kulaté narozeniny dlouholetá pracovnice Ústavu pro jazyk český Naděa Svozilová (* 1. 8. 1935); v této instituci působila od roku 1958 do roku 2004. Nejen zaměstnanci Ústavu si ji pamatují především jako odbornici v oblasti lexikografie, její odborný záběr je ale širší: věnovala se také gramatice a jazykové kultuře.

Naděa Svozilová vystudovala na Univerzitě Karlově obory bohemistika, albanistika a balkanologie. Mezi její významné učitele patřily takové osobnosti jako Bohuslav Havránek, Vladimír Šmilauer nebo Vladimír Skalička.

V roce 1966 obhájila kandidátskou práci s názvem *Promluvné funkce osobních zájmen v současné češtině* (o niž mimochodem zrovna nedávno projevila zájem jedna naše slovenská kolegyně, která práci miní citovat ve své připravované monografii o hovorové slovenštině).

Než přejdu k její bohaté činnosti bohemistické, připomenu její článek z roku 1961 v Naší řeči, který napsala společně s Pavlem Novákem (mimo jiné též albanistou), nazvaný *O skloňování albánských a novořeckých vlastních jmen osobních v češtině*, v němž autoři dávají doporučení ohledně deklinace těchto vlastních jmen, která se pochopitelně někdy obtížně začleňují do morfologického systému češtiny.

Naděa Svozilová byla velmi často členkou různých pracovních skupin, které stojí za zásadními bohemistickými díly. Autorem bytostně spjatým s termínem *Větné vzorce* je samozřejmě především František Daneš, ovšem naše jubilantka byla členkou týmu, který se podílel na druhém, přepracovaném vydání publikace *Větné vzorce v češtině* z roku 1987; celou autorskou skupinu tehdy tvořili František Daneš, Zdeněk Hlavsa, Anna Jirsová, Eva Macháčková, Hana Prouzová a Naděa Svozilová.

Problematicke zájmen, která byla tématem její kandidátské práce, se věnovala ještě, tentokrát společně se Zdeňkem Hlavsou, v článku *K povaze významu u zájmen* název uveřejněném v roce 1969 v časopise Slovo a slovesnost, především však je členkou autorského kolektivu 2. Dílu obsáhlé *Mluvnice češtiny*, s podtitulem *Tvarosloví*, do které přispěla kapitolou o zájmenech (a také kapitolou o spojkách).

Dalším zásadním kolektivním dílem, na jehož vzniku se Naděa Svozilová podílela, je *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* zahrnující zhruba 50 000 hesel současné češtiny. Slovník se dočkal již čtvrtého vydání, 1. vydání je z roku 1978, zatím poslední vydání z roku 2005. V předmluvě k němu čteme, že chce být každému uživateli češtiny pomocníkem, který by nejen poskytoval spolehli-

vé poučení o současné lexikální zásobě i o jazyku vůbec, ale který by každému z nás umožňoval i uspokojivé vyjádření myšlenek a postojů ke skutečnosti a přispíval tak k lepšímu dorozumění nás všech.

Jméno Nadi Svozilové je dále pevně spjato se slovníky valenčními, které vytvářela spolu se svými dlouholetými kolegyněmi, Annou Jirsovou a Hanou Prouzovou. V roce 1997 vyšla kniha *Slovesa pro praxi. Valenční slovník nejčastějších českých sloves*, v němž je velmi přehledně analyzováno celkem 767 nejužívanějších českých sloves z hlediska valence, tedy schopnosti lexikální jednotky (slovesa) vázat na sebe jiné výrazy, a mimo jiné tak zakládat větné struktury. Další slovník téže trojice autorek, *Slovník slovesných, substantivních a adjektivních vazeb a spojení*, který vyšel roku 2006, byl v soutěži pořádané Jednotou tlumočnicků a překladatelů oceněn prestižním titulem Slovník roku. Jak uvedl František Daneš ve své recenzi tohoto slovníku v Naší řeči, jedná se o dílo rozsáhlé – 579 trojsloupcových stran velkého formátu –, o dílo užitečné, ba přímo potřebné a zdařilé. Slovník je cenný shromážděným aktuálním materiálovým bohatstvím i svým promyšleným zpracováním.

Již jen dosavadní výčet odborných děl ukazuje, že Naděa Svozilová je autorkou nesmírně pilnou. Ještě zmiňme dvě položky její bibliografie, které dokazují, že dokáže psát pro publikum značně různorodé. Jednak je autorkou přehledového, vysoce odborného článku v časopise Slovo a slovesnost z roku 1988 nazvaného *K vývoji pojetí funkce (K vývoji pojetí některých základních lingvistických pojmů a termínů)*, jednak na základě svých sloupků (uveřejňovaných v Literárních novinách v letech 1992–1999) napsala velmi populární knížku *Jak dnes píšeme / mluvíme a jak hřešíme proti dobré češtině*. V této knížce jsou představeny namátkou jevy z oblasti slovní zásoby, tvarosloví, syntaxe či stylistiky. Přáním autorky bylo mimo jiné poskytnout učitelům češtiny a dalším uživatelům jazyka dostatečné množství příkladů k prezentaci toho kterého jazykového jevu. Jak píše v předmluvě, snažila se v souladu s přesvědčením svého učitele, V. Šmilauera, nebýt nudným gramatikem. Lze jen konstatovat, že nejen v této knížce Naděa Svozilová není autorkou nudnou, naopak český jazyk čtenářům prezentuje velmi živou, přístupnou formou.

U příležitosti letošních narozenin jí upřímně přeji, jistě i jménem četných dalších kolegů a kolegyně, hodně zdraví a životního optimismu, který k ní prostě patří.

Lucie Jílková
Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
jilkova@ujc.cas.cz

Pokyny pro přispěvatele

Jazykovědné aktuality (časopis Jazykovědného sdružení ČR) přináší vědecké články z oboru lingvistiky, recenze, zprávy o konferencích a informace o činnosti Jazykovědného sdružení ČR. Časopis je otevřen také začínajícím lingvistům. Tematická čísla bývají věnována mimo jiné seminářům pořádaným JS. Příspěvky procházejí recenzním řízením.

Své texty zasílejte e-mailem Martinovi Šemelíkovi, výkonnému redaktorovi Jazykovědných aktualit (martin.semelik@googlemail.com). Součástí článků je abstrakt v angličtině v rozsahu 100 až 200 slov (včetně překladu titulu článku) a seznam klíčových slov v počtu 3 až 10, též v angličtině. Abstrakt by měl být svou povahou rematický a shrnovat obsah celého článku včetně výsledků. Ostatní typy příspěvků (kronika, recenze, zprávy) abstrakt ani klíčová slova nemají. Při úpravě příspěvku je třeba dodržovat tato pravidla:

1. Pro editaci textu používejte editor Word, písmo Times New Roman o velikosti 12, řádkování 1,5. Nepoužívejte automatické formáty ani různé druhy písma. Text zarovnejte do bloku.
2. Články čleňte do kapitol opatřených číslováním nadpisem. I další úrovně členění (1.1 apod.) musí mít nadpis. Nečíslujte odstavce.
3. V textu lze používat kurzivu, tučné písmo pro zdůraznění a poznámky pod čarou.
4. Na literaturu se v textu odkazuje příjmením autora, rokem vydání díla, popř. stránkovým údajem v závorkách (Kopečný, 1980, s. 34).
5. Seznam literatury je uveden na konci; řadí se abecedně podle příjmení autora. V seznamu literatury má být uvedena pouze literatura, která je v článku citována.
6. V oddílech Kronika a Recenze se bibliografické údaje uvádějí přímo v textu (do závorky nebo v poznámce pod čarou).
7. Bibliografické záznamy mají následující podobu:
Garvin, P. L. (1993): Funkční empirismus – noetický podklad soudobého funkcionalismu. In: *Slovo a slovesnost*, 54, s. 241–253.
Ivanič, R. (1994): Characterizations of context for describing spoken and written discourse. In: S. Čmejrková – F. Daneš – E. Havlová (eds.), *Writing vs Speaking: Language, Text, Discourse, Communication*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, s. 181–186.
Mathesius, V. (1982): *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha: Odeon.